Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
ноябрь
11
воскресенье
№ 257 (14457)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

Кыштаглаашкын—хүннүң айтырыы

БЕЛЕТКЕЛ КОШКАК

«Дөң-Терезин» совхозтуң сарлыкчыларының хуралын Муңгаш-Ак биле Улуг-Актың белдиринге болурун чарлаан. Аңаа эрте-ле чеде бергеш, келген малчыннар-биле ужуражып, кыштаглаашкынче канчаар киргенин, оларны бо хүннерде чүү дүвүредип турарын сонуургадым. Тайгада хар чаап, бичежек хемнер доңуп, Актың уну чаакталы берген. Соогу аажок. Аалдар кыштагларында хонгулапкан. Шак мындыг үеде суг чогуудан күзээнде кээшпээн шээр мал кадарчызы херээжен кижи хомудалын чугаалады. «Чайын шаңзаң, кыжын терген септе» деп мерген сагындырыг сөстерни совхозтуң удуртукчулары кичээңгейге албаан. Суг сөөртүр беш автомашинаның чамдык кезектерин чайын өске машиналарга солуй салып каапкан. Үези кээрге, оларны дедир эккеп салбаан. Шээр малдың 27 коданында быжыглаан чаңгыс автомашина суг чедирип четтикпес. Ынчангаш Дулаан-Кара дагларының эдектеринде дургаар кара черлерде хөй суггаттан бергедеп турар.

Ак девискээринде сарлык кадарчыларының чаңгызы-даа чурттаар бажың, электри мотору чок.

— 200 ажыг аныяк сарлык кадарып тур мен. Кадайым чаа божаан. Беш хар чедир 4 уруглуг бис. Кыштаар дээн бажыңымны совхоз директорунуң айтышкыны-биле суурже көжүрүп кире берген болду. Самдар өөмнүң адаккы кидистери база чок. Кыжын та канчаар улус бис — деп, Алдын-оол Ооржак аажок муңгараан олур.

Өйлеп-өйлеп чыглып, хурал-суглаа, экономиктиг өөредилгениң кичээлдерин эртирер кызыл-булуң тудар айтырыгны үш чыл чугаалажып келзе-даа, түңнел чок. Ында кадарчыларның шевин организастап, машина-балгат, тудуг материалдары-биле хандырган болза, ону боттары-ла кылып ап болурун малчыннар чугаалап турдулар.

Эмчи, садыг хандырылгазы кошкак. Хереглекчилер ниитилелиниң ында быжыглаан автомагазинни тус черниң магазинни дамчыштыр чугула хереглелдиң барааннары-биле хандырар ужурлуг. А бараан ховар. Ону шаа-биле складтардан чугаалажып ап, үлештирип, чедиштирер талазы-биле Ак көдээ Совединиң даргазынга хемчеглер албайн турары дээш хомудаары чөп. Кадарчы Серээдар Монгуш 10 кижилиг өг-бүлезинге айда 2 килограмм чигирни нормалап берип турарынга таарзынмаайн чугаалап олурду.

Садыгжылар Светлана Ооржак биле Долгар-оол Хертек складтарга барган үезинде малчыннарже көрүнмезин чыылганнарга шыны-биле чугааладылар. Ол хүн малчыннарның эрткен чыыжынга районуң бараан хуваакчыларын чалаарга безин барбааны дыка эпчок болган.

Актың малчыннары район, совхоз төвү баар дээрге ырак. Хенертен аарыг-аржыкка таваржыр чорук база турар. Мурнунда Эңге-Белдир суурга турган эмнелге пунктузу ам дүшкен. А Актың кадарчы чонунга эмнелге пунктузу ажыдар дугайында чугаа саазын кырында хевээр.

Ийи ээлчег-биле ажылдап турар сарлыкчыларның хөй кезии аныяктар. Оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн, бедик түңнелдер негээри, олардан доктаамал ажылдаарын негээри берге. Мурнунда кадарчылар кылдыр мал ажылынга харысалга чок кижилерни хүлээп алганындан оларның көргүзүглери дыка куду боор турар. Ам бо хүннерге чедир 15 кадарчы өг-бүлениң адында 54 муң рубльдиң мал өрези бар. Чоокта чаа 19 сарлык читкен, мынчага чедир тывылбаан, сураа-даа чок.

Сарлык бригадири Кара-оол Ооржак эрткен он айларның көргүзүглерин чыылган малчыннарга таныштырган. Түңнелдер шоолуг эвес. Ниити 11 коданда төрүүр 1128 сарлыктан 679 бызааны алган. Планнаанынга 170 четпейн барган. Роман Күжүгет 26, Вячеслав Ооржак 55, Серекей Дөрбетей 59 бызааны 100-ке онааштыр алганнар. Мал төлү алыр планын чаңгыс-даа кадарчы күүсетпээн болганда, төнчү түңнелде орулга алыр дугайын чугаалаан-даа херээ чок дээрзин совхозтуң кол бухгалтери Бардам Сарыглар саналынга айытты.

Сарлык чудаанда аажок хээрек дээрзин дуржулгалыг малчыннар эки билир. Аныяк малды азырап аргаже кирер. Совхоз малга чем белеткээриниң даалгазын чартык кезиин безин чадапкан. Байдал мындыг турда, сарлык кадарчыларын бо ажылче багай организастап, оларның белеткээн сигенин безин хүлээп албаанын малчыннар шүгүмчүлээн.

Амгы үеде «Дөң-Терезинниң» 2775 сарлыы кыштаглаашкынче кирген. Ол малдың чамдызын эът планынга база киириштирер апаар. Одарларны баш удур хуваап планнаары, кадатты шын организастаары негеттинип келген.

Тайгаларда инжээвээн адыглар, өөр бөрүлер сарлыкче база халдап турар. Мурнуку чылдарда ышкаш сарлыкты черже чалапкаш олурар болза, чидириглер хөй болур. Араатан аңнарны аглап, истеп өлүрер хемчеглерни дарый алырын боо-монгу чок кадарчылар негеп турлар.

Кыштаглаашкын эгелээн. Четпестерни чайладырынга үе бар. Совхозтуң дирекциязы, тускай эртемниглери малчыннарының негелде-дилеглеринге дыңнангыр болуп, мал кыштаглаашкынын чедиишкинниг организастаарынче күштү мөөңнээр ужурлуг. Сарлыкчыларның хуралынга ол хүн чугаалашкан чүүлдер аңаа-ла чугаа болуп артпазы күзенчиг. Оон башка хуралды чыылдырган ажыы чүү деп?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

УЛАМ ХАНЫЛАП КИРЕР

«Ак-Чыраа» совхоз 1978 чылда тургустунган, республикада эң аныяк ажыл-агыйларының бирээзи. Директорунга бо чылдың май айда техник-механик тускай мергежилдиг Очур-оол Биче-оолду томуйлаан. Чаа директор тус черниң чурттакчы чонун, малчыннарның хонаш-турлаан, одар-белчиирин эки билири-биле мал ажыл-агый угланыышкынныг совхозту удуртурунга изиг күзелин илереткен чадавас. Кандыг-даа участокка ажылдаарга эде тургустунуушкунуң негелдези чаңгыс: чогаадыкчы, тывынгыр чорук, харысалга бот-акшалапышкынының, рынок харылзааларынче шилчилгениң үезинде кол черни ээлээр. О. Д. Биче-оолдуң бодал-сагыжын бо хүннерде кыштаглаашкынга белеткел дүвүредип турар. Аңаа хамаарыштыр Очур-оол Донгаковичиниң бистиң корреспондентивиске берген харыыларын моон адаанда парладывыс.

«Ак-Чыраа» — мал ажылдыг совхоз. Сарлык-биле катай 1131 бода мал, 7645 хой, өшкү, 196 чылгы бар. Шээр малдың 3990-ы төрүүр. Бода мал 8, шээр мал 16 коданга кыштаар. Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазының девискээринде 4 кыштагны септеп белеткээн. Чаңгыс кодан сарлыкты Саглаң-Дытта кыштаткан.

Малдан чаш төл алыры чавыс деңнелде болуп артпышаан. Алдынган анай, хураган 75, кулун 32 хуу болган. Чаңгыс кодан сарлыывыс бызаалары бүрүн камгалаттынган. Чүстен чүстү албаза-даа, чүгээр көргүзүглерлиг малчыннарывыс база бар. Кара-Кожагар баарында кыштап турар Айлаң-оол Дамчат төрүүр чүс хойдан 90,4 хуу хураганны өстүрүп ап шыдаан. Сайыр-Бажында Дамчаан-оол Соян дээре көргүзүглерлиг малчыннарның одуруун баштап турарларының бирээзи. Ооң кадарган хоюнга 80 башты немеп каан. Ол коданда хой ам 420 чедип турар. Малчын бодун кургаг, сайлыг черге күзээн. Сайыр аксы чер болгаш, соогу аажок кынныг келген. Хой одары баксыраан, мал аал чоогунга ызырынмастаан, дыңнайндыр арлы бээр. Бо малчынны кыштагже көжүрерин чогуур үезинде дузалажып четтикпейн турарывыстан Дамчаан-оол Чүлдүмович мээң кабинедимге негелде-дилег кылып кирип кээп, күзегде байдалды дыңнадып, чугаалап-даа турду. Суурдан 15 километр чурттап турар хойжу болгай. Ол хире черден кадарар хоюн каай-каай, аңаа-ла контораже чүткүдүп орбас-ла болгай. Дуржулгалыг хойжуну кыштаглаашкын айтырыглалары дүвүредип турары олдур.

Маңаа айтып каар чүве чүл дээрге машина-техникавыс арай хирелиг, чамдыктары харын-даа меңдүк-калдык шимчеп чоруп турар. 14 машинаның чедизи чүък сөөртүр. Дөгерези үрелиишкин чокка ажылдап турган болза, үүле-херек черле бүдүнгүр болуру чугаажок. Чамдыкта хүнде чүгле ийи-үш машина ажыглаттынып турарындан малчыннарның негелделерин долузу-биле хандырып чадашканывыс шынныг. Бо талазы-биле хөлүвүстү чада салып алгаш база олурбайн келдивис. Артык кезектерни диленип, тыптынып, шыдаар шаавыс-биле шырбайып-ла тур бис. Кожуглуг бичии тракторларны аалдар көжүреринге ажыглаарын чугаалажып турар бис. Хамык ужур кыштагларже орук кадыр-берт болуп турарында. Кадыр дөштер, ханы чоогалар терге сөөрткен «Беларусьтарга» шаптараазынныг. Олар чамдык дөштерни үнүп шыдавас болур чорду. Механизаторларның аразында берге оруктарга чоруурундан коргарлары база бар болдур ийин.

Бажың-балгат, кажаа-хораа септелгезинге хамаарыштыр мээң харыым мындыг. Малчыннар кыштаанга көжүп чеде бергеш, септелгезин удур кылыр. Чижээ, үстүнде адааным Дамчаан-оол Соянның олурар бажыңының соңга шилдерин бузуп каапкан. Ол хамаанчок, соңга рамазын безин чуура шаап каапкан болур-дур. Хой кажаазының кырында хат апарган чуга довурактыг, азы ойлу берген черлерни хөмер, дуглаазы чугаажок. Бо малчын болу кончуг иженир, шимченгир кижи. Өске-даа кыштагларда байдал моон дээредевес. Бо бүгү чүүлдер ажыл-агыйжы эвес, олутпай чорууувусту тодаргай херечилеп турарын ажыы-биле миннип, дорту-биле демдеглексей-дир мен.

Үш муң тонна сиген белеткеп алырын хүлээнгеш, 2454 тоннаны кезип, бөлүп, пресстеп, сараатап алдывыс. Кескеш, белеткээн сиген Сарыг-Хөлде муң ажыг, Калатыда чеди чүс тонна хире. Ам ол черлерден сөөртүр арга чок болу берген. Чүге дээрге шынаада сиген шөлдериниң кырын суг алгаш, машина баар орук-чирикти дуглап каапкан, Шыктың суу көдүрлүп келген. Чер доңары билек кыштагларже сиген чедирилгези үргүлчүлээр апаар. Сиген кезилдезинге ийи звено ажылдап турду. Тараа, тарымал сиген өстүрер тарылга шөлү чок болуп турар.

Малчыннарның амыдырал хандырылгазынга хамаарыштыр салган айтырыгларыңарны кысказы-биле харылап көрейн. Малчыннарның хөй кезии аренда керээзи-биле ажылдап турар. Олар шуптузу чурттаар оран-сава-биле хандыртынган. 14 чунар-бажың бар. 3 кыштагда үш кудукту каскаш, ажыглалда кирген. 10 кыштагда электри чырыы бээр бичии моторлуг шимчедикчилерни салган. Малчын коданнарже суг сөөртүр машиналарны тускайлаан.

Район төвү Хандагайтыдан келген автомагазин аалдарның шуптузун чедир кезип четтикпейн, дедир ээптер таварылгалар бо-ла тургулаардыр. Эмнелге талазы-биле хандырылга ам элээн экижиир боор. Суурнуң эмнелге пунктузунда тускай эртемниг ийи эмчи Ак-Чыраа көдээ Совединиң девискээринде эмнелге пунктузун холга ап, олче хайгааралды салып турар. Оларда УАЗ-469 маркалыг чаа машинаны быжыглаан. Машина-техника турда малчыннар-биле харылзаа тудары таарымчалыг деп чүвени көрүп турар бис.

Сагыш човаар чүүлдер-ле хөй. Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазында кызыл-булуң дериттинмээн. Бо база четпес ажылывыстың бадыткалы ышкажыл. Чаа өглерни селип, септеп, тыптынып ап турар бис. Өг-биле хандырылга черле ажырбас. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, социал айтырыгларже көрнүр, малчыннарның амыдырал хандырылгазын экижидер ажыл кичээңгейниң төвүнге турар ужурлуг дээрзин утпайн турар бис.

Чыл санында немежип турар чуртталга бажыңнары Ак-Чыраа суурнуң арнын чаартып, бурунгаар хөгжүлдениң демдектери болур. Совхозта тудугнуң темпизи кончуг оожум чоруп турар. Ийи аал ишти чурттаар 5 бажыңның чүгле ийизин ажыглалга бо чылын пат боорда киирген. Бөдүүн манзаны, брусту суур төвүнде пилорамага дилип алыр. Ынчалза-даа шифер, соңга шили чыл санында тывылбас тааш туруп бээр. Тудуг ыяжын 30 километр черден сөөртүр. Шак ол чедип барып турар тайгавыстың ыяжы узун эвес. Кыска чудуктардан дилдинген материалдарның шынары чавыс, багай болур-дур.

Мооң мурнунда чылдарда «Сукпак» совхозка артыкшылдыг сигенни садып, саарып турдувус. Бо чылгы санаашкыннарны кылып көөрүвүске 1100 тонна сигенни ниити чарыгдалдарга совхоз иштинге үндүргеш, артканын акша-көпеекке саарып, сайгарып ап болурунуң аргалары тыптып кээп турар. Каа-Хемниң «Бурунгаар» совхозка 60 тонна сигенни саттывыс-даа. Ам 500 тонна хирезин районга саарар чадавас боор бис. Амгы хүннерде кыштаг бүрүзүнге 10 тонна сигенни ыяап-ла дүжүрер, кышка белеткелди улам күштелдирер бис.

Даңзы САЛЧАК беседалашкан.

СҮМЕЛЕЖИРИ КАЙ

«Ак-Туруг» совхозтуң инек кадарчызы Очур Иргит ынчаар чугаалап олурар. Чүнүң дугайында хомудап олурар малчын боор дээш кылавылай бердим. Ак-Туруг биле Кызыл-Даг суурларның аразында хараган, даштыг делгем одарны эрткен чайын Шагаан-Арыгның суггарылга системалар эргелелиниң трактористери чарып, аңдарып каапкан. Аңаа мал чеми тарыыр деп турар. Ынчаарга мында таарымча чок чүүл болза мурнукузу дег суг элбек эвес. Ол шөлдү суггарарынга элбек суг херек. Ону кайыын алырыл? Беза-ла тарылга шөлү-даа эвес, одар-даа эвес болур чадавас. Ол шөлдү аңдартыр мурнунда малчыннар-биле сүмележир турган.

Очур Дамбаевич бо хүннерде аныяк 120 инекти Кара-Сугнуң тараа ангызында кадарып турар. Кыштагже кошпаан. Ол-даа болза одарны ажыглаар деп шиитпирлээн. Кадарган малы онча-менди болгаш деңгилдетиг-даа.

Кандыг-бир ажыл кылырда, тус черниң чурттакчылары-биле, черле улус-биле сүмележир, оларның санал-оналын дыңнаар болза деп, О. Иргиттиң чугаалап олурары чөптүг боор ийин.

Кызыл-оол КОМБУ.
Улуг-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязын эрттирер дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗ. ДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязын 1990 чылдың декабрь 11-де Кызыл хоорайга эрттирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың октябрь 31.

ССРЭ-ниң Президентизиниң Бонниче чорупканы

Ноябрь 9-та ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Москвадан Бонниче чорупкан. Федералдыг канцлер Г. Кольдуң чалааны-биле ол Германия Федеративтиг Республикага аян-чорук кылыр.

Аян-чорук үезинде Президентиниң Э. А. Шеварднадзе, С. А. Ситарян, М. А. Моисеев, А. С. Черняев, Ю. А. Квицинский, В. М. Фалин олар үдеп чоруурлар.

Аэропортка М. С. Горбачевту ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери Н. Н. Губенко, В. В. Бакатин, В. И. Болдин, В. А. Крючков, Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Ю. А. Осипьян, Е. М. Примаков, В. Г. Распутин, Г. И. Ревенко, С. С. Шаталин, Д. Т. Язов, А. Н. Яковлев, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко олар үдээннер.

ГФР-ниң ССРЭ-де херектеринге түр бүзүреттирген Э. Хайкен үдээннерниң аразынга турган.

(СЭТА).

Европаның башкаланчак чоруун ажып эртеринге улуг салыышкын

БОНН. Ноябрь 9. (СЭТА-ның тускай корр. Лев Волнухин, Николай Калинцев, Юрий Романцов, Владимир Серов). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев ГФР-ниң федералдыг канцлери Г. Кольдуң чалаанын ёзугаар Германия Федеративтиг Республикага ол хүн чеде берген.

Президентини Э. А. Шеварднадзе, С. А. Ситарян, М. А. Моисеев, А. С. Черняев, Ю. А. Квицинский, В. М. Фалин олар үдеп чоруур.

Ийи чурттарның күрүне туктары-биле шиметтинген Кельн-Бонн аэропортунга М. С. Горбачевту болгаш ону үдеп чоруур кижилерни федералдыг канцлерниң оралакчызы, ГФР-ниң даштыкы херектер министри Г.-Д. Геншер, ГФР-ниң федералдыг президент ведомствозунуң статс-секретары А. Майер-Ландрут, албанның өске-даа кижилери уткаан. Уткааннарның аразынга ССРЭ-ниң ГФР-де элчини В. П. Терехов база ГФР-ниң ССРЭ-де элчини К. Блех олар турган.

Бо аян-чорук шуут-ла ажылчын, ажыл-херекчи байдалдыг-даа болза, ооң политиктиг ужур-уткасы кайгамчык улуг. Бо дээрге улуг күрүнениң удуртукчузунуң каттышкан Германияже бирги аян-чоруу. М. С. Горбачев мында чаа албан-дужаал ёзугаар — ССРЭ-ниң Президентизи боор бир дугаар келгени ол. Бо хүннерде ат салыр документилер база бир онзагай: кожа-хелбээ чорук, демнежилге болгаш кады ажылдажылга дугайында керээниң ады безин бистиң чурттарывыстың аразында харылзаалар чаа шынарже шилчип турарын херечилей бээр. Өске документилерде ийи чурттарның аразында экономика, үлетпүр, эртем, техника, социал күш-ажыл талазы-биле улуг хемчээлдиг кады ажылдажылганың үндезиннери салдынып турар. Маңаа холбаштыр Г.-Д. Геншерниң ССРЭ биле каттышкан Германияның аразында харылзаалар ол дээрге бо чылдың октябрь 3-ке чедир турган ийи герман күрүнелер-биле ССРЭ-ниң харылзааларын кадыпканындан улуг хемчээлдиг болур дээн сөстерин киирип болур.

Аян-чоруктуң база бир онзагай талазы — М. С. Горбачев Г. Кольдуң төрээн черинге — Рейнланд-Пфальцка баары. Ооң мурнунда канцлер Ставропольеге совет Президентиниң аалчызы боор четкен. Шак мындыг кижизиг харылзаалар бүзүрежилгени болгаш билчилгени быжыглаарынга салдар чедирер.

Аэропорттан М. С. Горбачев болгаш ону үдеп чоруур кижилер Рейн хемниң эриинде чурумалдыг тейлер аразында Петерсберг деп черде тускайлаан резиденциязынче чорупкан.

Ынчалзажок бойдус чурумалдарынче чардыгар үе чок. Аян-чоруктуң ажыл-херекчи кезээ дораан эгелээн. Автомашиналар Хеммершмидт виллаже — ГФР-ниң федералдыг президентизиниң резиденциязынче чорупкан. Аңаа совет аалчыларны албан-ёзузу-биле уткуурунуң ёзулалы болган. Р. фон Вайцзеккер кадайы-биле кады М. С. Горбачевту болгаш Р. М. Горбачеваны вилла баарында шыкка уткаан. Уткааннарның аразынга ГФР-ниң федералдыг канцлери Г. Коль, даштыкы херектер министри Г.-Д. Геншер, саң-хөө министри Т. Вайгель, күш-ажыл болгаш социал херектер министри Н. Блюм олар турган.

Шеригниң үш хевириниң хүндүлүг таңныылының начальниги рапорт берген. ССРЭ-ниң болгаш ГФР-ниң күрүне гимннерин күүсеткен. Ийи чурттарның удуртукчулары хүндүлүг таңныыл чыскаалының баары-биле эрткен.

Вилла чоогунга чыылганнар совет Президентиге чылыы-биле байыр чедирип, адыш часкаан, хөй-хөй кижилер хол тудуп мендилешкен. Р. фон Вайцзеккер совет аалчыны Бонн школачыларының бөлүүнүң чанынга чедире берген. Олар аңаа боодал чечектерни сунган. Оларның аразынга ажык чугаа болган. Михаил Сергеевич бодунуң аян-чоруунуң дугайында чугаалап тура, ол дыка улуг ужур-дузалыг деп айыткан, чүге дээрге ол бистиң аравыста харылзааларга чаа үе-чаданы ажыдып турар. Бонн школаларының бирээзиниң өөреникчизи Михаэль Фройнд СЭТА-ның корреспондентизинге чугаазынга совет удуртукчу-биле хол тутчуп мендилешкенимге чоргаарланып тур мен, чүге дээрге ол менээ үлегер болуп турар кижи деп чугаалаан.

Резиденцияның «каминниг залынга» дээди совет удуртукчунуң ГФР-ниң президентизи-биле беседазы болуп эрткен.

Р. фон Вайцзеккер эрткен чылды ийи талалыг харылзааларда кончуг ажыктыг үе деп демдеглээн. Ооң эң дээди чадазы болза кожа-хелбээ чорук, демнежилге болгаш кады ажылдажылга дугайында керээниң чардынганы болур. Бо чугула документиниң негелделерин амыдыралга тодаргай боттандырар дээш Федеративтиг Республика чүткүлдүг ажылдаар. Совет чаа бодаашкынның делегейде боор турар болуушкуннарга улуг рольдуун болгаш Германияны каттыштырар чорудулгага кескү ужур-дузалыг болганын ГФР-ниң президентизи онзалап демдеглээн. Ийи чуртту каттыштырарынга хамаарыштыр ССРЭ боттуг турушту кылбаан болза ол чорудулга мындыг кыска үеде дүрген шиитпирлеттинмес болгаш келир үеже угланмаан-даа болур турган.

Европа дипке быжыг болгаш хостуг тайбың чурумну тургузуп болурунуң болгаш ооң чогуур политиктиг амыдыралын быжыглап алырының боттуг аргазы төөгүде эң баштай көстүп келген деп, ол уламчылаан. Маңаа хамаарыштыр Парижке болур дээди деңнелге ужуражышкын улуг рольду ойнаар ужурлуг.

Федеративтиг Республиканың ажылчы чону совет эде тургустунуушкунуң болгаш ССРЭ-де боор турар үндезин реформаларның чорудулгаларын кичээңгейлиг хайгаарап, ол бүгүнүң чедиишкинниг болурун күзеп турар.

Бистиң харылзааларывыста улуг чаартылгалар боор, ийи улуг улустарның аразынга кады ажылдажылганың шынар талазы-биле чаа перспективалары ажыттынып турар деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Ол чорук чүгле бистиң чурттарывыска эвес, а бүгү Европага чаа аргаларны берип турар. ССРЭ биле ГФР-ниң аразында кады ажылдажылга болза керээде көрдүнген кожа-хелбээ чорук болгаш демнежилге байдалдың негелделеринге дүүштүр идепкейлиг болгаш чүткүлдүг хөгжүүр дээрзинге идегеп турар бис. Бистиң харылзааларывыстың чаа утаап-бодаашкыны тургустунган. Ооң-биле кады экономика, эртем, техника болгаш өске-даа адырлар аайы-биле улуг хемчээлдиг, боттарынга ажыктыг харылзааларны хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдар тургустунуп келген. Рынок экономиказын хөгжүдеринче бистиң чуртувустуң алган угланыышкыны ол бүгүнү боттандырарынга болгаш өске-даа чүүлдерни ажыдарынга чаа аргаларны берип турар. Ниитизи-биле чугаалаарга, бистер совет-герман харылзааларны улам хөгжүдер, аңаа чаа күштү бээр дээш туржуп турар бис.

Совет Эвилели биле Германияның чөөн талазының аразынга он-он чылдар дургузунда тургустунуп келген эки чүүлдерни болгаш хөй талалыг кады ажылдажылганы улам хөгжүдүп быжыглаар дээрзинге бир эп-сеткилдиин ужуражышкынның киржикчилери илергейлээн. Бүдүрүлгелер аразында тургустуна берген дорт харылзаалар болгаш кады ажылдажылга улам хөгжүүр ужурлуг.

Совет шериглерниң Германияга түр турарының база оларны чоорту оон үндүрүп чорудар дугайында керээни чарары-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып тура, беседаның киржикчилери оларны шиитпирлээринге бир демниг хөделиишкинниң болгаш кады ажылдажылганың чугулазын демдеглээн. Тургустунуп кээп турар айтырыглар бистиң харылзааларывыстың негелделеринге дүүштүр ажыт-чажыт чок болгаш бот-боттарын билчириниң байдалынга шиитпирлеттинер ужурлуг.

Хүннүң ийиги чартыында М. С. Горбачев федералдыг канцлерниң ведомствозунга чедип келген. Беседа мурнунда ийи удуртукчу журналистерге чүве чугаалааннар.

Г. Коль мынча дээн: Эргим Президент, Силерге база катап байыр чедирери меңээ улуг өөрүшкү. Күскү үе — дужут ажаалдазының үези. Эрткен чылче хая көрүнгеш, боттарывыстың дугайывыста эки ажылды кылган бис деп чугаалап болур бис. Бистиң ийи чуртувустуң аразында бөгүн ат салырывыс Керээ — ол дээрге, бир талазында, дужуттур, а өске талазында — эки келир үениң оруунуң эгезидир. Эрткен үеже хая көрүнмүшаан, бистер кады чурттап эрткен төөгүвүсте көдүрлүүшкүннерни болгаш бистиң улустарывыска хөйле човулаңны таварыштырган дөвүнчүктээшкиннерни база эрткен бис. Бистер келир үеже бүзүрел-биле көөр ужурлуг бис, ол эки болур дээрзинге бүзүрээр мен. Ооң ындыг болурунга Силерниң база ачы-хавыяаңар улуг. Эрткен чылын Германияга болган дыка хөй чүүлдер Силерниң хуу идепкейлиг киржилгеңер чокта болдунмас турган боор. Силерниң күженишкиниңерни төлептии-биле үнелеп турар бис. Ооң бадыткалы болза, Силерге Тайбыңның Нобель шаңналын тывысканы болур. Ол дээш бистиң чүректиң ханызындан чедирген байырывысты хүлээп ап көрүңер. Бистиң беседаларывысты, бистиң ажылчын беседаларывысты өөрүшкү-биле манап тур мен. Мээң төрээн чуртумга эртиреривис шактарны четтикпейн манап тур мен.

М. С. Горбачев мынча дээн: Хүндүлүг дээрги канцлер, бистерниң, бистиң ийи чонувустуң, бистиң ийи күрүневистиң өске улустар-биле кады эрткен улуг оруун бөгүн түңнээр бис дээниңерге хамыктың мурнунда чөпшээрежир бодап тур мен. Бөгүнгү хүн төөгүге бистиң улустарывыстың аразында чаа харылзааларның эгези кылдыр киреринге бүзүрээр мен. Бо кыска ийи-ле хонук дургузунда кылыр чүүлдеривис аажок улуг истиг болур. Амгы үеде бистер айтырыглар, дүвүрелдер баш ашкан, дүрген өскерлип турар делегейде, улустар амгызындан эки, моон өске кылдыр чурттаар дээш оралдажып турары илден делегейде чурттап турар болганывыста ол ындыг болур ужурлуг-даа. Ооң-биле холбаштыр бистиң улустарывыстың, оларның политиктериниң аразында харылзааларда тургустунган бүзүрелдиң байдалын аажок улуг чедиишкин деп демдеглээр-дир мен. Ол чок турган болза бөгүнгү хүн-даа, ажылып турарывыс перспективалар-даа чок турар деп бодаар мен. Ээлдек болгаш хүндүткелдиг ёзу-биле уткааныңар дээш четтирдим. Кады ажылдажылганың демдээ кылдыр Силерниң холуңарны тудуксап тур мен.

Байыр чедиришкен соонда ийи удуртукчу Г. Кольдуң ажылдаар кабинединче киргеннер, аңаа чүгле ол ийиниң аразынга беседа болган.

Ооң соонда чугаалажыышкыннарны калбак составтыг чорупкан. Оларга совет делегацияның кежигүннери, ГФР-ниң чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары киришкеннер.

Чугаалажыышкыннар доозулган соонда ийи чурттуң удуртукчулары болгаш оларны үдеп чоруур кижилер федералдыг канцлерниң ведомствозундан ырак эвесте турар Шаумбруг ордузунче — ГФР-ниң чазааның удуртукчузунуң резиденциязынче чоруй барганнар. Аңаа документилерге ат салганнар, ийи чурттуң болгаш улустарның аразында шынар талазы-биле чаа харылзааларга үндезин болуп турар совет-герман дугуржулгаларга ат салыры-биле ол доозулган. Ынчалза-даа ук документилерниң ужур-дузазы ийи талалыг харылзаалардан безин ажып турар. Оларда эрткен үениң түңнелин үндүрген болгаш Европаның башкаланчак чоруун ажып эртеринге база Европаның быжыг болгаш чөптүг тайбың тургузуун, айыыл чок, чоруктуң деңдески структуразы-биле катай тургузарынга улуг салыышкынны киирер.

Оларның эң колу болур — кожа-хелбээ чорук, демнежилге болгаш кады ажылдажылга дугайында керээге боттарының аттарын ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев болгаш ГФР-ниң федералдыг канцлери Г. Коль олар салганнар. Ат салыышкынының үезинде совет таладан Э. А. Шеварднадзе, С. А. Ситарян, М. А. Моисеев, А. С. Черняев, Ю. А. Квицинский, В. М. Фалин, В. П. Терехов, герман таладан — Г.-Д. Геншер, Г. Штольтенберг, Х. Хаусман, Т. Вайгель, Н. Блюм, албанның өске-даа кижилери турган.

Ат салыышкынының ёзулалынга Г. Коль болгаш М. С. Горбачев олар чүве чугаалааннар.

Талаларның төлээлекчилери Экономика, үлетпүр, эртем болгаш техника талазы-биле калбак хемчээлдиг кады ажылдажылганы хөгжүдер дугайында чазактар аразының керээзинге болгаш күш-ажыл талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салганнар.

Документилерге ат салырының ёзулалы доозулган соонда М. С. Горбачев болгаш Г. Коль кады парлалга конференциязы эрттиргеннер.

Кежээ федералдыг канцлер болгаш ооң кадайы М. С. Горбачевка болгаш Р. М. Горбачевага алдар болдурган дүштеки шайлалга кылган.

Г. Коль болгаш М. С. Горбачев чугаалар солушкан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы албан-дужаалдан эш Д. С. Монгушту хостаар дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

«Тыва алдын» алдын-тывыш бүдүрүлгезиниң директорунга томуйлатканы-биле холбаштыр Далар-оол Саңгыр-оолович Монгушту Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы албан-дужаалдан хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың ноябрь 5.

ДЕЛЕГАТ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Район төвүнүң бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш совхозтарның профком даргаларының, профэвилел активиниң хуралы Кызыл-Мажалык суурга болуп эрткен. ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң делегады, Тываның профоблчөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар оларның мурнунга чүве чугаалаан.

Чурттуң амыдыралында болуп турар ниити болуушкуннарга доктаавышаан, оларның үнүп кээп турар чылдагааннарын, бот-боттарынга удур туржуушкуну, месилдежиишкин талазы-биле чамдык күштерниң чорудуп турары шын эвес чүүлдерниң дугайын оратор чугаалаан. Ылаңгыя Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының тургузукчу съездизинге ол бүгү айтырыгларга хамаарыштыр делегаттарның санал-оналдарының дугайында ол федерацияның баштаар чериниң президиум кежигүнү Ш. П. Кууларның чугаазы профэвилел активиниң киржикчилерин сонуургаткан.

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң ажылынга Тываның делегаттарының киржип чораанын, аңаа кандыг-кандыг чугула айтырыгларны шиитпирлээнин, оларның аңгы-аңгы секцияларының ажылынга киржип турганын ол чугаалап берген.

Бистиң чуртувус рынок экономиказынче кирериниң кырында келген, а харын-даа чамдык эвилелдешкен республикалар — Россия Федерациязы, Украина ноябрь 1-ден эгелеп рынок экономиказынче кирген болгай. Рынок экономиказы деп чүл, аңаа кандыг белеткелдиг ужуражып турар бис, чоннуң амыдырал байдалы ол экономиканың үезинде кандыг байдалдыг болурул болгаш оон-даа өске айтырыгларга тайылбырны оратор аңаа берген.

Амгы үениң кол негелдези — демниг, бот-боттарын дыңнажып, бот-боттарынга дузалажып ажылдаары болур дээрзин ол чугаалааш, чамдык күштерниң талазындан чүгле бодунуң бодалын, сорулгазын өскелерге догээр, чүгле бистиң-биле бүгү чүве шиитпирлеттинер дээр, харын-даа чурттуң хөгжүлдезинге шаптык ужураштырар, национал-лар аразында харылзааларны чидигледиреринге чедирип турар чүүлдерниң дугайын ол чугаалааш, бо бүгү таарымча чок чүүлдерге удур күш — чүгле кады, демниг ажылдажылга дээрзин ол чугаалаан. А амгы байдал кандыгыл? Ажы-биле чугаалаарга, шупту аңгы-аңгы ажылдаар апарганывыс чажыт эвес-ле болгай дээрзин ол демдеглээн. Партия — бүгү ажылдарны удуртуп башкарар чоруктан ойталаан. Советтер — бүгү эрге-чагырганы холунга алзадаа, амдызында башкарнып чадап турар, а профэвилелдер — кымга-даа хамаарышпас бис деп чугаалавышаан, база-ла болуунуң хуузунда темпизи-биле ажылдап чоруур. А ынчаан кандыг кады ажылдажылга турар боор, ынчангаш шупту бир демниг ажылдаары чугула дээрзин районнуң профэвилел активиниң хуралынга Ш. П. Куулар чугаалааш, демниг ажылдаарынче бүгүдени кыйгырган.

Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының ажыл-чорудулгазының, ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң ажылының-даа дугайында хөй-хөй айтырыгларны илеткелчиге активтиң киржикчилери салган болгаш аңаа долу харыыларны алганнар.

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң киржикчилери-биле ужуражыышкын профоблчөвүлелдиң хуралдаар залынга болуп эрткен. Профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар ол съездиниң ажылының дугайын хоорайның профэвилел активиниң киржикчилеринге чугаалап берген болгаш чурттуң профэвилелдериниң мурнунда турар чугула сорулгаларга доктааган.

Съездиниң делегаттары — Кызылдың пассажир автотранспорт бүдүрүлгезинде чолаачылар бригадири Ю. И. Малышев, кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы Е. В. Черногривов, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. Т. Сотпа олар съездиниң ажылының дугайында боттарының бодалдарын чыылганнарга чугаалап бергеннер. Хоорайның профэвилел активиниң киржикчилериниң айтырыгларынга делегаттар харыылааннар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧУРУКТА: 48-ки тудуг эргелелинде Зоя Донгакка удурткан шеверлекчилер бригадазының кежигүннери Екатерина Ховалыг, Нара Нара-Мандып, Роза Куулар болгаш Марьяна Монгуш-тур. Олар эрткен өөредилге чылында хоорайның № 4 ортумак профессионал-техниктиг училищезин доосккан. Оларның ажыл-ижинге кызымаан бригадири мактап чугаалаар.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

В. И. Ленин аттыг «Тывадаг-дүгү» комбинатта рудниктиң директору Арно Фридрихович Улановтуң ажылдаар кабинединге киргеш, бүдүрүлгениң бир мурнакчызы-биле таныштырарын дилээн мен.

— 12 бригадада хуваттынган 400 ажыг кижиниң аразында шалыпчылар кайы хөй. Көөр, шилиир апаар-дыр — дээш, күш-ажыл болгаш шалың килдизиниң эргелекчизи В. А. Веретихинни дузалажыры-биле келдирткен.

Сан-чурагайлар-биле долдунган саазынны стол кырынга чада салгаш, дужунда бижиттинген ажылчыннар данзызын көрүп, аразында сүмелешкен соонда, экскаватор машинизи Манчын-оол Дүктүгбеевич Кужугетти адааш, ооң дугайында чылыг сөстерни чугаалап, бодунга ужуражырын сүмелээн.

Бурунгу Кара-Даш даанның кырынче машиналар үне халышкаш, каржып эртип турар ханы, делгем уургайның бир хажызында ажылдап турар экскаваторга чеде бердим. Геологтарның шинчилээниниң ёзугаар ол участокту күчүлүг станок-биле 32 метр чедир хандыр үттээш, чазылдырар бүдүмелдерни салгаш, чап-чаа чаза тевискен. Даг массазының составында аңгы-аңгы сорттарлыг даг-дүгү бо уламда элбек болган. Ону ам экскаватор-биле чүдүргеш, арыглал фабриказының үүрмектеп сорттаар цегинге чүдүрүп чорудар апаар. Ажыл берге болгаш харысалгалыг.

М. Д. Кужугет бо чылдың эгезиниден барганым хүнге чедир 252,4 муң тонна даг массазын чүдүрер планын 255,2 муң тоннага чедирген.

Техниктиг ажаалдазын өйшаанда кылыр, эзилели камныг болганындан быжыглаан экскаваторну үр хуусаада капитал септелге, туруушкун чок ажылдап турар. Алыс боду биче сеткилдиг, дузааргак, кады ажылдап келген хөй национал-дыг эш-өөрү-биле эп-найыралдыг.

М. Д. Кужугеттиң ажылижи, амыдырал-чуртталгазында онзаланыр чүве чок. Алаш хемниң кадыр-берт тайгаларынга мал кадарып өскен. Ак-Довуракка Бүгү-эвилел ужур-дузалыг чаа бүдүрүлге ажыттынган соонда, комсомолчу путевка-биле аңаа барып, ажыл-ишке дадыгып, ырын техниканы башкарарын өөренип алгаш, ол мергежилинге ажылдап эгелээнинден бээр 21 чыл четкен. Амы-хуу амыдыралында аас-кежиин база тыпкан. Улуг Төрээн чурттуң аңгы-аңгы булуңнарында 12 хоорайларның бүдүрүлгелериниң чагыы-биле чорудуп турар Тываның дааның дүгүн болбаазырадырынга бодунуң төлептиг улуг-хуузун киирип келген. Бодунуң арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип чоруур.

М. Д. Кужугет — хоочун коммунист. Партияның аттылдарын көдүрер, ажылының стилин болгаш методун сайзыраңгайжыдар, кежигүннериниң ролюн, харысалгазын бедидер талазы-биле саналдарын чоокта чаа болуп эрткилээн эге организацияның хуралынга, хоорайның партия конференциязынга киирген.

Ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгага үлегерлиг, идепкейлиг болгаш инициативачы боорга коллектив ону мактаар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр).

ЧУРУКТА: М. Д. Кужугет (ортузунда), даг техниказының септекчилери Александр Исаев, Сергей Сысолятин-биле кады.

Күрүне суверенитеди

декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

ХОЛГААРЛААШКЫН ЧОККА

«Шынның» ажык чугаа индиринден Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң комиссия даргазы Н. А. Ондарның республиканың хоойлуларынга дүүштүр тодаргай тайылбырының ужур-утказын үнелеп көрүп, аңаа хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны илередир бодадым. Сөөлгү үеде бистиң чуртувуста болгаш Чөөн Европа чурттарында улуг ханы өскерлиишкиннер болуп турар болгай. Тываның суверенитединиң дугайында Декларацияны төлевилеп тургузарда РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттары К. А. Бичелдейниң, эртемденнер К. С. Кужугеттиң, Ш. С. Саттың болгаш журналист М. Дуюнгарның кирип турар саналдарынга үндезилеп, Тываның шаг төөгүден бээр туруп келген чурт-девискээрин, ооң кызыгаарларын, чер-байлаан барымдаалап тургаш доктаадыр болза эки. Бо харысалгалыг ажылдарга төөгүчүлер, этнографтар, философтар, археологтар болгаш өске-даа тускай эртемниг кижилерни хаара тудары кончуг чугула. Кысказы-биле чугаалаарга, аңаа тускай комиссияны тургузар болза чогумчалыг. Аңаа улус депутаттарының, эртемденнерниң болгаш бүгү чоннуң киржилгези ыяап-ла турар ужурлуг. Саналдарны болгаш сүмелерни шыңгыызы-биле өөренип көөр херек. Ону тургузарда шаг-үениң негелдезин ханызы-биле өөренип көөрү чугула. Мен бодаарымга эвилел чергелиг болгаш бүгү делегейге хамаарылгалыг кылдыр ону ажылдап кылыры кончуг чугула.

Сталинниң үндезилеп тургусканы чагырып дужаар, бюрократчы эрге-чагырганың адаанга хүлээп алдынып турган чоннуң амыдыралынга канчап-даа дүүшпес хоойлуларның болгаш доктаал-саавырларның биске ам херээ чок. Бүгү чоннуң эрге-ажыынга долузу-биле дугжуп турар шак ындыг хоойлу биске херек. Тываның бойдус байлаан, ооң иштики курлавырларын, эт-хөреңгизин долузу-биле камгалап, оорларга болгаш самчыгдакчыларга ыңшыңгыы болгаш чөптүг харысалганы онаап турар хоойлу эргежок чугула. Ук хоойлу-дүрүм чоннуң амыдырал байдалының деңнелин бедидеринче улуг угланыышкынныг турар ужурлуг. Бистерге төптен болгаш өске черлерден кандыг-даа холгаарлаашкын турбас ужурлуг.

Тыва чоннуң келир үезин магадылап турар бо чугула документини узадып, саадаткан херээ чок. Чүге дизе, таарымчалыг эки үе эрте берип болур. Төрээн Тывавыстың, чонувустуң салым-чолун шиитпирлээр бо херекке республиканың бүгү чону киржип апаар дээрзи чугаажок.

Удавас рынок экономиказынче шилчип кирер деп турар болгай бис. Аңаа кончуг харысалгалыг, төлептиг ужуражыры бистен хамааржыр. Бистиң республикавыс болуунуң иштики курлавырларынга үндезилеттинип хөгжүүр апарганда бодувустуң үндүрүп турарывыс чиг эттиулам сайзырадып, оон ынды бүрү продукцияны бүдүргеш, чүгле чурт иштинге эвес, харын делегей аренazынче үнүп, боттарывыстың валюта фондузун тургузуп алырывыс кончуг чугула. Даштыкы күрүнелер-биле экономиктиг, культурлуг харылзаалар тудары биске черле чайлаш чок апаар дээрзин база катап айтыры артык эвес. Ооң иштинде туризм, спорт база чугула черни ээлээн турар ужурлуг. Дорт харылзаалар, садыглажыышкын биске дыка чугула польду ойнаар апаар. Тывада бар чиг эттиң артыкшылын даштыкы күрүнелерге садып-саарып, оон үнүп келир орулганы ажы-төлүвүстүң өөредилгезинге, аныяктарны бут кырынга тургузарынга, эртем-билиг чедип алырынга ажыглаар херек. Биске кыска үе дургузунда хөгжүлде алыры дыка чугула. Орулгазы эвээш, хөй уруглуг өг-бүлелерге, өскүс кижилерге, кадыы кошкак улустарга күрүне дузаламчызын улгаттырар херек. Чаш уругларга хамаарыштыр социал камгалалды күштелдирер чугула.

Бот-догуннаашкынның амыдыралга херек кырында күүселдези дээрге, төптен келген айтыышкыннарны хажык чокка күүседири эвес, чоннуң эрге-ажыын барымдаалап, оларга ак сеткилдиг күш-ажыл-биле бараалгаары болур деп санаар мен.

Байыр-оол ШӨМБУЛ.
Чаа-Хөл суур.

Чагаалардан

Күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин чон калбаа-биле чугаалажып, санал-оналын кирип турары эки-дир. Бүгү чоннуң саналынга даянып, эдилгелерни кылыр боор дээрзинге бүзүреп турар мен. Декларацияның кол нурууузун деткип, аңаа чөпшээрежир мен.

Бодум хуумда «Тыва Республика» деп атты кирзе деп бодап турар мен. Орус-даа дылга «Тыва» деп сөс хевээр артар. Ол ышкаш хайнактап каан суурлар аттарын эде көрзе эки.

Күрүне дылы тыва дыл деп айытса эки. Орус дылды националдар аразында харылзажыр дыл кылдыр кирер. Декларацияны хүлээп алган соонда, Тыва Республиканың чаа Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) белеткеп турар үеде, «Тыва Республика күрүне туктуг, сүлде демдектиг, гимниг болур» деп чүүлдү немээр. Бот-догуннаан күрүне болганда, РСФСР-ниң символиказын ажыглаан херээ чок. ТАР турда сүлде демдекти үндезилеп ап болур.

Сүгежик СЕВЭЭН.
Ак-Туруг суур.

* * *

Ноябрь 2-де «Шынга» күрүне суверенитединиң дугайында чагааларны кичээнгейлиг номчудум. Юрист Сагаан-оол Монгуш делгереңгейи-биле шын бижээн-дир. Мен аңаа каттыжар мен. Чиг эттичиик өртекке эвес, рынок өртээ-биле үндүр сөөртүр болза эки. Мооң мурнунда алдынны республикадан кайы хирени үндүр сөөртекенин безин ам кым-даа харыылап шыдавас-тыр.

Тывада үндезин чон тывалар болганда, күрүне дылы тыва дыл болур ужурлуг. Ниитилелде чурттап турар улус деңэргелиг болур, ынчангаш ийиги чергениң чону, ийиги чергениң дылы турбас ужурлуг. Орус дыл национал-лар аразында харылзажырының дылы болур ужурлуг-даа. Ол экономика талазы-биле харылзаа тударынга эргежок чугула.

Ат талазы-биле янзы бүрү бодалдар бар чорду. Мен тывалап «Тыва Республика», орустап «Республика Тыва» деп адаар деп саналдыг мен. Өске сөстерни кирбезе эки.

Константин КУУЛАР.

ДИЛЕГ ЧАГАА

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелиниң талазы-биле дыка хөй саналдарны, бодалдарны, күзээшкиннерни «Шын» бодунуң арыннарынга парлады, амдаа уламчылап тур. Ол дыка эки-дир. А «Тувинская правда» солунда бо талазы-биле огулуг эки материалдар эвээш. Ынчангаш «Шын» солунга парлаттынган хөй санал-оналдарның делгеренгей допчулалын ол солунга үндүрери ажыктыг боор деп бодаар-дыр мен. Республиканың төп, улуг салдарлыг органнары болур бо солуннарның редакторлары улус депутаттары — В. Ф. Чадамба, А. Г. Богдановский олардан бир дилээм бо.

Декларация төлевилелиниң талазы-биле солуннарда парлаттынган материалдарны номчааш, мээң сеткилимни дүвүреткен бир айтырыг бар, ол чүл дизе, Декларация төлевилелиниң солуннарда парлаттынган төлевилел майыын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму Дээди Советтиң сессиязындан томуйлаттынган улус депутаты Б. А. Конуспаев баштаан комиссияның ажылдап кылгаш, сессияга саналдап киирген төлевилелинден көңгүс сыр өске кылдыр эде кылгаш, чонга чугаалажып көөрү-биле солуннарга парлаан-дыр. Ужурунда сессияга болган саналдар ёзугаар эдип, немелделерни болгаш казылдаларны кылырын Дээди Советтиң сессиязының тургусkан комиссиязынга (В. А. Конуспаев баштаан) болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга дааскан болза, кончуг чөптүг турган. Сессия болза бодунуң тургусканы Декларация талазы-биле комиссияны бо таварылгала шуут херекке албааны канчап-даа таарышпас деп бодай-дыр мен. Онзагай ужур-дузалыг, хөй чылдарда төөгүге артар кедилиг документ болур Декларация төлевилелин эчизинге чедир ажылдап кылыры Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының эргезинде чүве болганда, ону улус депутаттары улуг харысалгалыг көөрү албан. Ындыг турбуже, эрткен сессияга бо айтырыгны депутаттар чедир үнелевейн, удуртулганың айынга киргеш, ындыг чедир бодаттынмаан шиитпир хүлээп алганы илдең-дир. Эш Б. А. Конуспаев баштаан комиссияның белеткеп кылган Декларация төлевилелин солуннарга парлаарын дилеп, негеп тур мен, чүге дизе, чон ону номчуурун күзеп турар, чоннуң бо күзели чөптүг, шилилгелиг төлевилелин чүгле комиссия эвес, кым-даа кирер эргелиг болгай.

Чарлаттынган төлевилелдиниитизи-биле чүүлдүг деп деткивишаан, чоннуң кирип турар саналдарынга каттыжып тур мен. Төлевилелдиң тыва дылда очулгазың болур-чогуу-биле тыважыдары чугула деп саналдыг мен. Документини «Тыва Республиканың боттускайлаң чоруунуң дугайында Угуулга» деп адаар дээн саналдарны деткидим. Тыва АССР-ни «Тыва Республика» деп адаары черле ажок күзенчиг. «Тыва Республиканың» сүлдезин, тугун болгаш гимнин тургузар, республиканың найысылалын Кызыл хоорай деп чарлаар. Сүлде, туг, гимн талазы-биле конкурс чарлаар дээн ышкаш саналдарны база деткип тур мен.

Кыргыс ДИНГА.
Пенсионер.

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Тыва АССР-ниң, РСФСР-ниң улус депутаты К. Бичелдейниң «Эргелеривис, хүлээлгелеривис кандыг болур ужурлугул» деп эгелиг чүүлүн номчааш, чүүлдүгзүнүп ында бодалдарга каттыжар-дыр мен. Азы тодаргайлаарга, Тываның күрүне бот-тускайлаң чоруунуң дугайында кол шиитпирлээр он үш чүүл айтырыгларын, тос чүүлдү төлевилел-биле ажылдап турар комиссия өөренип көргеш, ону удуртулга болдурар болза черле ажырбас деп бодаар-дыр мен.

Күрүне адын тургузуп, бот-тускайлаң төрээн Тывавысты «Тыва Республика» деп кысказы-биле адап алыр болза, ында кандыг-даа онзагай багай чүве чок хире.

Партияның Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары Доруг-оол Саая база-ла ТССР кылдыр саналдап турар. Ийе, ол база ол кижиниң бодунуң үзел-бодалы ыйнаан. Ынчаарга Тыва боду тускай сүлде демдектиг, туктуг, гимниг болур деп турары кончуг шын айтырыг, мен аңаа бүрүнү-биле каттыжар мен. Ынчангаш ол талазы-биле конкурсту чарлаар болза эки деп бижикчи Борбак-оолдуң саналы кончуг чүүлдүг. Орта партия, совет ажылдакчылары, эртемденнер, чогаалчылар, чурукчулар, бүгү ажылчы чон идепкейлиг киржир ужурлуг. Ол — кончуг политиктиг конкурс болур ужурлуг.

Оон ыңай Бичелдейниң саналдап турары кол айтырыгларының аразында 8 дугаар болгаш 9,10 дугаар чүүлдери мени ажок сонуургатты. Мен база ол дугайын шагда-ла сагышсырап бодап чораан кижи мен. Тываның өнчү-хөреңгизи, шынап-ла, чүгле бистиң боттарывыстың болур ужурлуг. Ону канчаар болбаазырадып, ажыглаарын, ону садып сайгарарын боттарывыс билир апаар аан. Оон ыңай Тываның девискээр кызыгаарын ам-даа эки болувуска быжыглап камгалавас болзувусса, эпай чигзиниг чүүлдер бар болдур ийин. Азы өскээр чугаалаарга, Уру дугайында, Тожу, Хемчик аксы ол ынчаар кончуг ажык-байлактыг девискээрлеривис өске крайның (Красноярск) хамаарылгазында апарган болгай. Бо черлерни дарый бодувуска долузу-биле алыр херек.

Тываның бүгү байлаа — бүгү Тываның байлаа болур. Ону кым-даа хол дээп болбас. Чүгле боттарывыс ажыглаар, ону боттарывыс удуртуп баштаар, боттарывыс садып-саарар, бодувус казып болбаазырадыр ужурлуг бис. Тываны Тыва Демократтыг Республика деп адаар болза, эки боор деп саналдап турарлар база бар чорду. Мен орта каттыжып шыдавас-тыр мен.

Хөй-ле чүве бижип, тайылбыр кылыр деп оралдашпайн, бүгү чон, аныяк-өскен, Тывавыстың экономиказын, культуразын, төрээн черивистиң ат-алдарын моон-даа соңгаар көдүрер дээш ажылдаар апаардыр бис, ол чүгле боттарывыстан хамааржыр. Чаңгыс кижи дег эп-найыралдыг, ажылдаар, чурттаар апарган үе-ле болгай бо. Оон башка, үе нарын-дыр. Ам чеже-ле өске черлерден дуза дилээр, диленир бис. Ол үе эрткен. Үйбалай корум-чурум чок, арагa-дарыжке сундугар чорукту шуут эктивистен ап октаар, ажылдаар болзувусса эки-дир.

Дамба МОНГУШ.
Пенсионер.
Бии-Хем район.

МУРНАКЧЫ БРИГАДА. ОЛ КЫМНЫЫЛ?

Кызылдың тос дугаар школазының чанында туттунуп турар беш каът бажыңны эрткен-дүшкен кижилер бо-ла сонуургаар. Ол болза Бүгү-эвилелдиң дүлейлер ниитилелиниң республика салбырының ажылдакчыларының чурттаар общежитиези-дир. Аңаа сезен аал чурттаар.

Байырлал бүдүүзүнде бригаданың ажыл-ижи-биле таныжар аргалыг болдум. Күстүң сөөлгү айының эге хүннериниң соокcумаары кончуг. Ол эртен бригаданың кежигүннери вагончугажынга эртежик чыглып келгеннер. Ол хүн кымның кайда барып ажылдаарын бригаданың мастери Сергей Геннадьевич Грезаев планнап берген.

Чаа туттунуп турар бир бажыңның даштын аштаары-биле дөрт кижи ында чорупту. Чамдыктары кабель шөйүп каан оңгарны дадап эгелээн. Тудугну доосккан соонда, ооң девискээрин аштап арыглаары база тудугжуларның боттарының хүлээлгези.

Бригада чээрби беш кижиден тургустунган. Кижи бүрүзү холушкак мергежилдиг. Оларның аразында дашчылар, бызаңчылар, электриктер, шеверлекчилер бар. Бригада он айларның планын ажыр күүсеткен. Чүгле тос айның иштинде безин 454 муң рубльдиң ажылдарын күүседир тургаш, 485 муң кылдыр күүсеткен. Бригада кежигүннери-биле ажыт-чажыт чокка хөөрежип, чугаалаштым. 32 чыл ажылдаан Раиса Ивановна Усольцева, чоокта чаа ажылдап келген Альберт Степанович Монгуш бар болду.

Тудугжуларның аразында ойнап-баштактанып-даа кижилер хөй. Виктор Ховалыгович Сувакпут-биле чугаалажырымга мынча дээн:

— Чуртум чок кижи-ле болгай мен. Далай адаанче кире берген. Үрбүн деп чер ам чок. Төөгүвүс артпаан улуступ бис ийин...

Тудугжуларның хомудалдары-ла хөй болду. Оларның негелдезин күүседири дыка берге. Аъш-чем талазы-биле хөй хомудалдарын илеретти. Мооң мурнунда чылдарда байырлалдар хүннеринде буфеттерни организастап турган болза, бо чылын чаңгыс-даа ындыг чүве болбаан. Безин чадаарда, боттарының профессионал байырлалы — Тудугжулар хүнүнде садыг организаставаан. Хүлдүс ажылдап турар улус садыглаар чай чогун чугаалап олурдулар. Өске организацияларга талоннарны берип, садыгны организастап турган болза, бо тудугжуларга ындыг чүве кылбаан.

Садыгларда бөдүүн уктар, бөрттер чогун чугаалап турдулар. Оода бөдүүн хөйлең безин чок.

Хөй чыл ажылдаан кижилер база бар. Ынчангаш ажылшагы үзер деп чүве бригадага турбаан. Ол дугайында чугаа кылырының орнунга ажылдап-ла чыткаиы дээре дээр болдулар. Ынчангаш чаа келген оолдарны бир удур сагындырып, тускай беседаны бригадирден эгелээш хоочун тудугжуларга чедир кылып турарын чугааладылар.

Бригада кежигүннеринден бажыңы чок кижи чок. Чаа келген кижилерни общежитиеге дораан чурттадып турар. Оларның аразында хөй ажы-төлдүглер база бар. Беш уруглуг улус безин үш дөрт өрээлдерде чурттап турар.

Тудуг материалдарының хандырылгазы-биле хомудалдар дыңналбады. Чүгле кран эгги дээрзин чугааладылар. Бир айда ортумаг шалыны 250-300 хире дээрзин бадыткадылар. Эки ажылдаар болза, он үш дугаар шалың болгаш шаңнал акша ап турарлар болду. Ынчангаш кижи бүрүзү кызып ажылдап турар.

Шынап-ла, бригада кежигүннери бир демниг эки ажылдап турар деп чүве оон илдең. Эки ажылдаарын күзеп кааш, чоруптум.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Хостуг индир

ЧУРУМЧУДАРЫ КҮЗЕНЧИГ

Сөөлгү үеде аныяктар өглеп, келин кыс айтырарда арагалаашкын болур чорук бистиң республикада калбарып турар апарганын улус чон эскерип турар. Чижек-биле чугаалаарга, оолдуң ада-иези кысты айтырып алыр дээнде дөргүл-төөрелдериниң бар турган талоннарын чыггаш, чамдыкта шуут ийи хааржак хире арага садып, шыырак эрге-дужаалдыг төрелдерин эдерткеш, машина-балгадын көргүзүп баргаш, ийи-үш хүн улаштыр арагалаар апарган. Аңаа баарда он хире кижини эдертип алыр.

Оглунуң азы кызын амыдыралдың улуг оруунче аңн кирип каарын кандыг-даа ада-ие кижи күзээр дээрзи чугаажок. Ындыг-даа болза мындыг чүүлдер кылырывыска бистиң аныяктарывыска дыка улуг хора чедирер болгай. Ооң уламындан аныяктар ортузунга кем-херек үүлгедир чорук база үнүп турарын мооң мурнунда-даа солуннарга бижээн.

Бистиң ада-өгбелеривис кыс айтырарда аалда улуг назылыг кырган кижини эдертип алгаш, 3-4 кижи бир көгээржик ишти арагалыг баргаш, хөй чугаа-даа, байырлал-даа кылбайн дугуржуп, чугаалажып алгаш ледир чедип кээр турган. Бо дугайында бистиң чогаалчыларывыс чеже-даа бижээннер болгай.

Куда болган черге 400-500 хире кижи чалаар чорук база тыптып турар. Аңаа хары угда он ажыг хойну дөгерер, ынчаар ийи-үш хондур арагалаар. Аңаа микрофон ажыглап, ээриг улус шимээргээрге, бичии суурларның ужу-кыдыынга дыңналып турар-дыр.

Куда үезинде аныяктарга аңгы стол салып турарынга удур мен. Харын-даа оларны улуг кижилерден артык хүндүлээр чорук дыка шын эвес деп бодаар мен. Олар куда эрткен соонда база аңгыланып алгаш арагалаар, оон чогуш-содаа кылыр чоруктар үнүп турар.

Чер-чер Советтериниң күүскомнары куда-дой эртгирер үелерде мындыг чүүлдерни контрольга ап, аныяктарны өглеп-баштаар талазы-биле үлегерлиг чүүлдерден көргүзер болза эки деп бодаар мен. Ындыг байырлалдарга хөй-нииити организацияларын база хаара тудар болза эки.

Бо талазы-биле ада-өгбелеривистиң эки чаңчылдарын сагып, ону сайзырадыр болза улам эки.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

Улуг-хүн көзенээ

СОЛУНУН АА!

ЯПОНИЯДА ДУС АЖЫГЛАЛЫ

Чемге хереглээр дусту ажыглаар талазы-биле японнар делегейде бирги черни ээлеп турар. Дусту кижи эмин эрттир хөй ажыглаар болза, чүрекке, баарга, хан-дамырга дыка багай салдарлыг болур деп, эмчилер санап келген. Ынчангаш кижиниң организминге хоралыг натрийниң ионнары чок кылымал дусту бүдүрер аргазын бөлүк япон эртемденнер чоокта чаа тыпкан. Ындыг дустуң амданы чайгаар бүткен дустан дора эвес.

ДАҢАА ЧУУРГАЗЫ

Дагаа чуургазы — делегей чурттакчыларының күзенчиг чеми. Барыын Германияның аъш-чем талазы-биле эртемденнериниң санап көргенин ёзугаар алырга, чыл бүрүде делегейде 500 миллиард ажыг дагаа чуургазын чемге ажыглап турар. Венгрлер болгаш чехтер дагаа чуургазын эңне хөй ажыглаар.

ОРУККА ТӨРҮТТҮНГЕН

Португалияның чурттакчызы 24 харлыг Роза Мартинеш үш уругларының иези. Ынчаарга ооң уругларының төрүттүнгени элдептиг: он алды харлыг улуг оглу Жуан демир-орук поездизинге, дөрт харлыг Мариязы — автомашина кырынга, ийи харлыг оглу Рнаш — самолетка төрүттүнген.

ЧАГЫГ ЁЗУГААР ООРЛААШКЫН

Англияның найысылалы Лондон хоорайның улуг магазиннериниң бирээзинге херээжен оор кижи тутуурган. Ол оорну бир бай кижи хөлезилээш, магазинден оорлаар бараанынарының чагыын, даңзызын, ыландыя эр болгаш херээжен улустуң кышкы, чайгы тоннарын, костюмнерин, оларның хемчээлин чагыгда айыткан болган.

УЛУГ ТААКПЫ

Германия Федеративтиг Республикада таакпы бүдүрер 35 харлыг Клаус Фогер деп кижи кедергей улуг сигаретта таакпыны бүдүрген. Ооң узуну 3 метр 74 сантиметр, оңу кылырынга 40 килограмм таакпы чиг эди кирген.

ЫМЫРААГА УДУР

Япон бойдус эртемденнериниң чээрби ажыг чыл дургузунда кылып келген шинчилел ажылдарының түңнелдерин ёзугаар алырга, кижини болгаш өске-даа амытаннарны чүгле кыс ымыраалар ызырар. Ыландыя олар үреленишкин үезинде кижилерни кедергей ызырар, а эр ымыраалар кижи ызырбас, кыс ымыраалар эр ымыраалардан ынчаарда дыка дезер. Ынчангаш эр ымыраалар шимээнин ышкаш аялга үнүн магниттиг пленкага бижиткеш, шөлге дыңналдыр салып каарга, ол чоок-кавыга кыс ымыраалар көңгүс чагдавас болган.

«ЧАРТЫК ХОРУГДАЛ»

Швейцарияда чыл бүрүде 60 муң хире кижини хоругдалга шииттип турар. Ынчаарга шииттирген алды кижиниң чүгле бирээзи хоругдаттырар, а өскелеринге «чартык шииткелди», биригээр чугаалаарга, шенелде шииткелди онаап, доктаамал чурттаар черлиг болгаш өг-бүлелиг, ажылдыг кижилерни ниитилелден ажы-төлүнден чарылдырбайн турар.

(Парлалгадан).

«Кенни дээрге база уруу-дур» деп материалга хамаарыштыр

АМЫДЫРАЛГА ЧҮҮ ТУРБАС ДЭЭР

Чоҗаймал угбай, силерниң алдын адавазыңар кенниңер дугайында бижээн чүүлүңерни номчааш, хөрек-чүрээм ковүдеп, сагыш-сеткилим саймаарап, демир-үжүк тудуп, силерге база кенниңерге чамдык чүүлдерни сөглекседим. Бижээн чүүлүңер сөөлүнде чазыпканым чадавас деп дагалзап, коргумзурап турар-дыр силер, чок ол ындыг эвес. Силер харын бүзинниг херекти кылган-дыр силер. Бистиң тываларның аравыста кандыг кижилерни чок дээр!

Ажы-төлүн каалтар «хектер», алган ашаан, кадайын караан кылайнадыр дириггеле каапкаш, чер кезип чоруур тоянчылар, ат-сывын өскерткен алимент төлекчилери, чер кезип, боттарын саттынып чоруур аныяк кыстар, чашпан тыртар, химиктиг бүдүмелдер чиртраар оолдар... дээш кым-даа бар. Силерниң кенниңер ышкаш, эт-сеп кулу, доңгун аажы-чаңныг, чүгле бодун бодаар кижилер база эвээш эвес. Силерниң материалыңар ындыгларга улуг согуг болган болгаш он-он, чүс-чүс аныяк кижилерни боландырган дээрзинге бүзүреп олур мен, угбай.

Силерниң кенниңер, ооң чаа ашаа, кудалаңнар силерниң карак чажы-биле холуп бижээн чүүлүңерни номчааш, бир түңнелди үндүрер чадавас. Кенниңерниң шак ындыг «доң» баарлыг, доңгун сеткилдиг болганында силерниң буруңар база бар. Тыва кижилер шаанда-даа, ам-даа ажы-төлү болгаш мал-маганы-биле чоргаарланып чораан. Олар «чаңгыстың-даа, хөйнүң-даа оруу дөмей» деп чугаалажып чораан. Ажы-төл чок кижилерни тывалар «дорт доңмек» деп адап чорааннар. Ол чүл дээрге дөңмээниң кырынга олуртуп чассыдар төлү чок дээн деп билир мен. Силерниң буруңар улуг деп эгезинде-ле чугаалаадым. Чаңгыс борбак оглум, кенним деп оларны хиоге-чамга дээспейн, сөөлгү акша-көпеэңер берип, амдажыдып алган силер. Ажы-төлүнге ынак эвес ада-ие чок. Бүгү-ле чүве өйлүг, кызыгаарлыг болгай. Ада-ие кижилер ажы-төлүн сургаар, эпчок таварылгаларда чагырар-даа хүлээлгелиг. Ол-бо чүвени мынчаар кылыр, ынчаар-мынчаар чурттаар деп угаатып, сургап, өөредип чораан болзуңарза, кенниңер силерни өттүр бээр турган.

«Чаг иштинде бүүрек, чанчык иштинде таакпы дег» чурттаганың түңнели ол-дур. Не кижи-ле болгай. Оглуңарны бажыңындан үндүр сывыртап, тыртар таакпы, кедер хеп чок үвүреге чудай берген кудумчу шкобип чорупп турда, силер чоп кулааңар кумнап, караанар хаптап алгаш турган силер? Канчап билир, оглуңарны үндүр ойлалыпкаш, оглуңарның чылыг оруг-төжээнге кенниңер амгы ашаа-биле ноюрзап чыдып, ооң ажылдап каан акшазын ажыглап турганы чадавас. Ажыг-шүжүгге баштай таварышкан аныяк неге дөртен ажыг-ла хонук иштинде өске кижи-биле таныжа бээр деп чүве чигзиниг. Ажыг-шүжүүн ажыыр бе, ашактар-биле болчаг кылып халыыр бе?

Куштар хааны — хартыга бичии бора-хөкпештиң оглун тел аппаарга, ол амы-тынын артынга каггаш, ооң соондан эдип үжүп чорууруң улуг кижи эскерген силер. Силерниң чаңгыс борбак оглуңар дээш демисешпээниңер мени кайгадып турар. Кенниңерниң силерге ол хире хөңнү чогун болзаарга, оглуңар ооң мунунга улуг буруулуг чадавас. Чок-ла болза ол арагалап, чок-ла болза «соляагайлап» чорупп турган магат. Оглуңарның кандыг идик-хептиин билбес-тир силер. Байыр-чыскаал хүннеринде каас-шиник кылдыр кеттиргеш, кадайын, оглун эдертипкеш, кавчап кырган ада-иезинге келбейн турган деп?

Ылап-ла бо шагның аныяктары машина-хөлге садып алыр дээш, «кара шай», «кара хлебке» олуруп турарлар. Олар хөөкүйлер ынчап база чорааны чадавас. Аас-кежиктиг куйнчушкуларны силерниң магадап, чаңгыс оглуңар сактып, сарыннанып олурганыңар чөп. Театрга силер ийи аңгы эвес, ужелээ чаңгыс черге олуруп, хөөрежип, бот-боттарыңарга сагыш човап, хүндүлежип олурар ужурлуг силер. Кенниңерниң адын адаваанынар хомуданчыг-дыр. Оон башка чүгле мен эвес, өске-даа кижилер ооң адын адап, хөйнү чугаалаар ийик бис.

Мен бежен харны ажыр баскан, беш-алды уругнуң адазы мен. Кенним-даа, күдээм-даа бар. Мен силерге шак мындыг ийи төөгүнү чугаалап бериксеп тур мен.

Бис өг-бүле тудуп турувуста, кадайымның кады төрүп каан акызының өскүс уруу биске өөрени берген. Ол ынчан 5 класска өөренип турган. Ол бистиң улуг уруувус боор өскен. Уруувус соңгаарга тускай эртемин чедип алгаш, республиканың эң кыдыкы суурларының бирээзи Эрзиниң Нарын суурга тускай эртемниң аайы-биле ажылдай берген. Танывазы черле баргаш уруувуска сагыш човап, аваа чедип-даа турдувус.

Удаваанда коңчуг чараш, кирбей сарымзык эрин салдыг, бажының дүгү дыдыраш, кыдырык караатарлыг, сыйда дег хөнү сынныг оолду эдертип келди. Бистиң аал-аймаавыс күдээни улуг өөрүшкү-биле уткуп хүлээп алдывыс. Олар аас-кежиктиг чурттап, ажылдап турдулар. Бирээзи бирээзинден ылгалбас ийи чаш кыстыг-даа болдулар. Бир-ле хүн күдээлеривис утбазының өөнүң ишти-биле кады чораащ озал-ондакка таварышкан деп коргунчуг медээ келген. Бирээзи ол-ла черинге чок, күдээвистиң оорга чүнү кемдээш, Кызылдың кезер эмчизинге чыткан. Уруувус ооң амы-тынын алыр дээш, бүгү-ле чүвени кылган. Чаш уруттарын төрелдеринге каалкаш, бир чыл хире өөнүң иштин ажаавышаан, эмнелгеге аштакчылап турда, ол шыдашпайн барган. Ол ийи чаш уруу-биле төрелдериниң аразынче көжүп келген.

Оон бээр ам мугур он ийи чыл эрткен. Ол олчаан ол кижиге барбаан. Ынак эжинге шынчы болуп артпышаан, ооң уруттарын бут кырынга тургузар дээш ажылдап, чурттап чоруур. Ол ам милицияның улуг лейтенантызы. Улуг уруу ам 10 класста, а биччизи 8 класста өөренип турар. Бичии-ле чайлыг үезинде олар Эрзин районнуң «Нарын» совхозтуң Качыкта чурттап турар сезен хар чоокшулаач кырган ада-иези Сундуйларже хаптарлар. Оглунуң уругларын көрген кырганнар амыраанындан омак-хөглүг, артында-ла аныяксый бээрлер. Олар дыштанылгазын аңаа эрттирерлер. Оларның аразында харылзаа быжыг. «Аът мыяа кевирбейн», кырганнар азы уруглары бо-ла халдып кээрлер.

Эш-өөрү тапгыг эштен тып алырын сүмелеп турган, чамдык кижилер арага-дарылыг кээп-даа турган. Ол чөпшээрешпээн.

Мындыг таварылгалар база туругулаар. Бистиң районнуң бир-ле суурунга аас-кежиктиг ачыяк өг-бүле тывылган. Олар элээн үеде эптиг-найыралдыг, эттиг-сеттиг, эштиг-өөрлүг чурттап келгеннер. «Айыылды кижи мачавас» деп чон чугаалажыр. Ол, шынап-ла, ындыг болган. Өртемчейде мөңге чүве чок деп чүвени шупту билир. Озал-ондак болган соонда база бир чалыы назын өртемчейдей чарылган. Угаан-медерелин ышкынгыже ыглаан ие, ужур-чөвүн билбээн чаш төлдер. Ам канчаар, өлген-биле кады олур эвес, аныяк ие бээ-кушчуунуң чанынга чаш ажы-төлүн азырап, каш-даа чыл болган. Ол ынак эжиниң овур-хевиринге шынчы болуп арткан. Элээн каш чыл эрткенде, ол суурга аныяк тускай эртемниг оол келген. Аныяктар таныжа берген. Ону уруглуун ашааның төрелдери ийи-биле деткип, өглеп каан. Малының ортузундан маллы, эъдиниң ортузундан эъттиг-даа үзүп берген чүве. Олар эки чурттап чорууруңга кижи өөрүвес аргажок.

Бо төөгүлерни сактып келгеш, бистиң аравыста ынакшылга турум эвес, ажык-кончаа сүрер, чүгле бодун бодаар кижилерниң барыңга хомудаар мен.

«Хүнүн манаан, хүүрээн даянган, эртен болза эрте, кежээ болза кежээ» кырганнардан үүп-саап харамнаган херээ чүл? Олар ону албас-даа. Оларда оглунуң машиназын муңар, чайлагга секпереэр харын-даа чок. Оларга чүгле чаңгыс оглунуң дириг чорааш чаап кааны белээ, оон тураскаалы — оглу херек. Кырган кижилерге ажы-төлүнүң уругларын азыраары дег аас-кежик кайда боор? Ылап-ла дүнмам, оглуңар кырган ада-иези-биле харылзаштырып чор. Оларның назыны узун, амыдыралы өөрүшкүлүг болур. Эртем-билиг эктин ашкан, доң баарлыг, доңгун чаңныг, чүгле болуп бодаар келин кыстың ада-иези дөргүл-төрелдери кайдал? Канчап ону чагып, сургапкы дег кижизи чок аймак боор? Бо-ла бүгүнү карак чажын төп, карарты калып чоруур, ийи дакпыр качыгдалга таварышкан кырганнарга дуза болу бээр чадавас дээш бижидим.

Куулар **ОСКАЛ-ООЛ.**
Башкы.
Сүт-Хөл район.

ЭПТЕЖИРИ ОРАЙ ЭВЕС

Материалды номчааш, сагыш-сеткилим аажок дүвүреди. Ында кырган иениң хомудалы, ооң ажыг-шүжүү мени бо чагааны бижиирипче албадапты. Шаг-шаандан бээр тыва кижи болуунуң ырак-чоок дөргүл-төрели, ха-дуңмазы-биле кайгамчык чоок эдержип, чурттап чорааның билир бис. Ада-өгбелеривистиң чараш чаңчылдарын эдерип чурттаар чүве болза, амыдыралывыс чырык, сагыш-сеткиливис-даа сергек-хөглүг болур ийик. Ынчалза-даа дөргүл-төрел-даа улустуң бот-боттарын тоошпазы, хүндүлежип билбези, боттарынга төрел улус бис деп хамаарылга чогу кижини кайгадыр.

Шынап-ла, харын келин болгаш күдээ болуп чаа өг-бүлеге кирери дээрге бир талазында, хүндүткелдиг-даа, өске талазында, берге-даа. Келин болгаш күдээ бооп келген кижи болуунуң бүлүштүг мөзү-шынары, чараш аажы-чаңы, ажылгыр хүндүткелин чедип алыр ужурлуг. Келин кысты күдээ оолду хүлээп алган өг-бүле, оларга боттарының төрүп алган ажы-төлү дег эки хамаарылгалыг болур.

Амыдыралда херек кырында көрүп чорукка, чамдык өг-бүлелерде бо төрел бөлүк улустуң аразында харылзаазы ындыг-ла кончуг эвес болур. Бир-ле болза кунчуунга кенин таарышпас азы кенинге кунчуу таарышпас болур таварылгалар бар-ла болгай. Кижи бүрүзү эки-даа, багай-даа талаларлыг болур. Чүгле боттарының багай талаларын коптарышпайн, бот-боттарынга дузалажып, хүндүлежип, ынак чурттаар болза амыдыралга хомуданчыг чүүлдер эвээш болур ийик. Кенин уруу, кунчуу авазы дег болур эвес чүве бе?

Мээң оом ээзиниң ада-иези чок. Ынчангаш чоок харылзажып, арга-сүме айтырыптар кунчуум чок болганынга аажок хомудаар мен. Ынчалза-даа оом ээзиниң улуг чагаазы болур Арина Оюновна Меңгүштуң чазык-чаагай, биче сеткилдиин магадавас аргам чок. Кунчуум, бээмниң бажыңынга туруп тургаш, Кызылдың башкы институдунуң бот-өөредилгелиг салбырын чедиишкиниг доозуп алдым. Оларга өөрүп четтиргеним илередип чоруур мен.

Солунга үнген «Кенни дээрге база уруу-дур» деп материалдың автору кырган ие кижиниң човулаңын, ажыг-шүжүүн үлежикседээш, ооң кенни аныяк херээжен не кижиге мээн эвээш-биле-даа болза сүмем болур боор деп бодааш мону бижидим.

Кижиниң төрүп каан төлү-биле чурттап чорааш, өлү бээрге, ооң кырган ада-иезиниң аразынче дүкпүрүптерге шын бе? Ийе, аныяк кижи чурттавайн канчаар, ынчалза-даа не-херээжен кижиге карыы-доңгун сеткил кайын келир чүвел? Чаңгыс оглундан чарылган болуунуң авазы дег кунчуун көөргевейн, кымны көөргээрил? Мен ол келин, херээжен кижиниң калыг сеткилдиин кайгаар-дыр мен. Амыдыралда дески чүве кайда боор. Тайып ужар-даа, даянып турар-даа болгай. Аныяк кижи чазыптканыңар-даа чадавас. Эдержири орай эвес. Хөөкүй кырган бег-кушчууңар-биле эптежип, найыралдыг эдержип чурттай бээриңерни дыка-ла идегеп, бүзүреп-дир мен.

Галина КУУЛАР.
Чыраа-Бажы суур.

Ёзулалдар дугайында

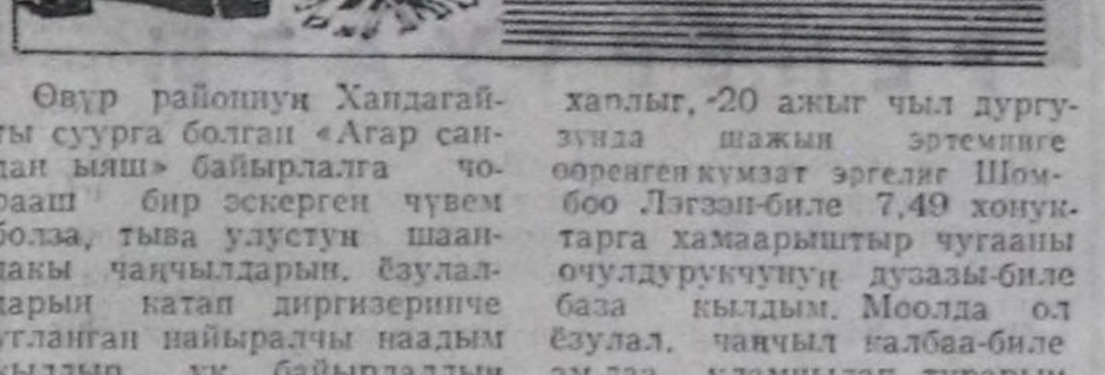

7 БОЛГАШ 49 ХОНУК ДЕП ЧҮЛ ОЛ?

Өвүр районнуң Хандагайты суурга болган «Агар сандан ыяш» байырлалга чораащ бир эскерген чүвем болза, тыва улустуң шаандакы чаңчылдарын, ёзулалдарын катап диргизеринче угланган найыралчы наадым кылдыр ук байырлалдың эрткени болур. Ынчан чыылган кижилер оваа дагып, саң салып, хүреш, аът чарыжы, оюн-тоглаа көрүп, кежээ ойтулааш байырынга эрги оюннарны катап сактып, диргизип турдулар.

Бурунгу чаңчылдарывысты, ёзулалдарывысты ынчаар сагыырга сеткил-сагышка өөрүнчүг, культурлуг, сайзыралывыска догүм болур деп бодаар мен. Ынчан мээң сагыжымга чүге-ле ийик, амгы үеде бистиң аравыста чамдык кижилерниң мөчээн улустуң 7 болгаш 49 хонуктарын эрттирип турары кирип келген. Ол база шаандакы ёзулал, чаңчыл бе, 7 болгаш 49 хонук деп чүл аап ол деп айтырыглар мени мооң мурнунда чылдарда-ла дүвүредип чораан. Кызылдан Шемиге ачам сугга 20 чыл бурунгаар чеде бээримге, ачам база Чыраа-Бажынче кырган-аваның 49 хонуунче чоруй барган болчук. Ачам партия, совет ажылдарының хоочуну, чогаалчы кижи болгай. Ол Тывага школа безин чок турар үеде Чадаана хүрээзин дооскан. Ёзулуг лама кижи-дир. Ынчалза-даа улусчу революция тиилээн соонда оозун шуут каган. Ынчангаш тыва улус 7 болгаш 49 хонукту чүге эрттирип чорааның тайылбырлап бижип бээрин сон каш удаа дилээн мен. Чоокта чаа ооң ол дугайында бижээн чагаазын ачам Александр Тамбы-Сүрүңнүң архивинден тып алдым. Ону мооң адаанда кол өзек кылдыр киирдим.

Өзүрге болган «Агар сандан ыяш» байырлалга чалалып келген Моолдуң Увс аймааның улуг ламазы, 83 харлыг, 20 ажыг чыл дургузунда шажын эртемнинге өөренген кумзат эрегелиг Шомбоо Лэгзэн-биле 7,49 хонуктарга хамаарыштыр чугааны очулдурукчунуң дузазы-биле база кылдым. Моолда ол ёзулал, чаңчыл калбаа-биле ам-даа уламчылап турарын чугаалаар чораан.

Мен маңаа 7, 49 хонукту эрттирер, ону сагыыр деп суртаал салбайн тур мен. Чүгле ону чүге, канчаар эрттирип турганын чамдык номчукчуларның айтырыгларынга харыы кылдыр делгеренгей бижидим. Бир талазында ажыктыг, өске талазында хоралыг-даа болза, өлген кижиниң 7 болгаш 49 хонуун Тывага шаанда канчаар эрттирип турганын сактырга база солун-дур.

7 ХОНУК

Улусчу революция мурнунда тыва улус өлген кижилерниң 7 болгаш 49 хонуун ыяап-ла ёзулап эрттирер турган. Бир эвес кижи өлген болза, ону ажаап үндүрерде «эки хүн, чүгүн» лама, хам кижилерге шотолге кагдырып, көрүп алгаш, ооң соонда кайы хүн, кайы чүкче, кандыг шакта үндүрер дээн болдур, ол хевээр күүседир. Өлген кижини ак пөс-биле ораагаш, өгнүң ханазын орү көдүргеш, оон үндүр тырткаш, шарыга шыргалааш, черге апаа-ла чалагай аппарып каатар турган. Өлген кижиниң бажының дужунга кулаш хире ыяш бажынга ак пөс баглааш, кадап каар. Ол дээрге, өлген кижиниң «маанайы-дыр».

Өлген кижиниң хөөржүдер чериге хөй эвес, улуг-ла дизе он шаа кижи баар. Өлген кижини өгден алгаш чорупптарга аалга артар кижилер аякка сүт куткаш, «кур-даа-аай, кураай» деп каш катап курайлааш, оон соонда аякта сүттү шупту аас дээш азы амзавайн-даа дөрде аптара кырынга салып каар. Хөөрге чораащ келген кижилер өгже кирбейн чыткаш, шала сүттээш артыш каап каан «аржаан» сугга чунгаш, ооң соонда өгже кирип, аъш-чем ижер турган. Өлген кижиниң «доюу» дээш хөй өлүрүп, арага кудуп, келген кижилерни өкпе-дарыш чокка чемгерер. «Кижи амытан, кым-даа болза, хана баарынга төрүттүнер, хая баарынга өлүр ужурлуг» дижип, ону ёзулаары-биле өлген кижини хана доразындан үндүрер, хая сыртап каарының ужуру ол чүве дийин. Өлген кижини чүге черге хөммейн турган дээрге, ол кижиниң эът-мага бодун ыт-куш «дойлап» каап-тарга, соңгу арткан ачы-урезинге эки болур деп бүзүреп чорааны ол-дур. Аякка сүт куткаш «курайлаарының» ужуру болза, өлген кижиниң «буян кежик» ооң сүнезини-биле кады чорбазын «дадалгалаары» — кыйгырары ол чүве-дир. Хөөрге чораан кижилерниң «аржаан»-биле чунупарының ужуру болза «аза-четкерниң» диирецнери ол кижиде чыпшына бергени чадавас дээш арыглап-аштааны.

Бо бүгү ёзулалдар шаандан тура тыва улустуң чудуп-сүзүглеп келген бүдүүлүк аажы-чаңчылы ышкажыл. Оон ыңай шаанда өлген кижини ыяап-ла үш хондурган үндүрер турган. Чүге ындыгыл дээрге, өлген кижиниң «сүнезини» ооң мага-бодундан үш хонукта үнмес чүве дижип турганының ужуру ол болган. Ол кижи харын-даа диргип келир чадавас деп идегелге алзып, өлген кижиниң бажынга «чула»-деӊ кыпсып каар. Чүге дээрге, өлген кижиниң «сүнезини» чуланың чырыы-биле «дываажан» оранынче чеде бээр дижир. Үш хонган соонда, кижиниң сүнезини бодунуң эът-мага бодундан ушунуп үнгеш, 7 хонук иштинде аал-чуртун эргип турар деп билип, сүзүглээр турган.

Өлген кижиниң «сүнезини» «Эрлик-Ловуң хаанның» тамызынга кирбейн, «бурган, дываажан» оранынга төрүттүнзүн дээш лама кижиге «соңгу буян-чөрээлиниң» дугайында йөрээл номчудар, сагыызын кылып, «серким өргүп» — арагалаар, бурганга «дээжи өргүп» аъш-чем кылып дойлаар турган. Ном номчуткан ламазынга «өлген кижиниң бажынга олурганы» дээш ээр-чонактыг аът, идик-хеп болгаш өске-даа барыгга өргүүр. Бир эвес өлген кижиниң соңгу буян-йөрээлин кылдыртып, коңгалыбыра ыдыын дыңнатпас болза, ол кижиниң «сүнезини» чайлааш чок тамыга кирер. Тамыга кирген соонда өлген кижи дириг чорааш кандыг хинчек кылып чораан болдур, ону ооң аайы-биле хинчектээр дижир. Чижээ, харам чораан кижиниң сүнезини болза, ооң баарынга хөй аъш-чемни делгээш, ону демир илчирбе-биле бектээш, чемге четпес кылдыр өртеп каар. Оор-меге, ынгыл-хинчек кылып чораан кижини база-ла ооң аайы-биле хинчектээр. Хөй аң-мен, мал-маган сүрүп чораан кижиниң сүнезинин аң-мен, мал-маган кылдыр чалап салыптар, оларны аңчылар адып боолаар, күчүлүг араатаннар өлүрүп, чидирип каап-тар дижир турган. Лама кижи «Чеди хонук иштинде шай, таакпы, дус, сүт, тараа дээш өске-даа чүүлдерни аалдан үндүрбес, «шээрлээр» силер деп чагаан хирезинде чип орган ужа-төжүн, барылгага алган ээрлиг аъдын, идик-хевин ап алгаш, чана бээр турган. Кижилер ынчаар мөлчүдүп, каражага дүжер турган. Мындыг ёзулалды өлген кижиниң 7 хонуу дээр.

49 ХОНУК

Шажын номналы-биле алырга, өлген кижиниң «сүнезини» 7 хонган соонда амна аал-чуртун, алган кадайын азы ашаан, ажы-төлүн, ха-дуңмазын каггаш чорупп каар. Ынчалза-даа 7×7=49 хонук иштинде өлген кижиниң «сүнезини» эрги аал-чуртун тегерип кээр, ынчан ол ёзулуг аза апарган келир. Ол «азадан» чаштып, дезер төлээде 3 азы 7 хонуктан эртпейн кижи өлген ол черден өскээр көжер ужурлуг. Ооң соонда чүгле 49 хонгаш ооң хөөрүнге сөөлгү катап «саңын» кыпсып баргаш, ооң-биле «ужуражыр».

Ынчан аъш-чем, арага-хымыс болгаш бир кужак ыяш белеткеп алгаш, кежээ кызыл хүнде, «азалар хөлзээр» ейде өлген кижиниң төрелдери кандыг-бир азаларны көрүп, таныып каап тар, оларның-биле чугаалажып шылаар карач көрнур хам кижи эдерткеш, хөөрже чоруптар. Бо удаада 49 хонук эрттирип, өлген кижиниң «саңын» кыпсырда, лама кижиниң херээ чок. Чүге дээрге, лама кижи «азаны» көрүп, оон-биле чугаалажып шылавас. Чүгле ном номчуур аргалыг.

Чырык имир эртип, караңгы имир дүжүп турар үеде өлген кижиниң хөөрүнге чеде бергеш, куруг ыяшты кыпсыпкаш, чалбыраштала бээрге, караң көрнур хам кижи эккелген аъш-чеминиң, арага-хымызының дээжизин отче чашптар. Келген улус одагны долгандыр турутар. Хам кижи кызыл сыптыг кымчы азы кызыл-хараган тудуп алгаш, от кыдыынга туруп алыр. Ол дээрге өлген кижиниң сүнезини — «азаны» кемгерери-биле «саңны» кыпсыпканы ол. Хам одагны долгандыр чер шыйып, сыгырып, кылаштап туруп-туруп, өлген кижиниң адын адап кый дээр:

— Аал-чуртуңдап ажы-төлүң, алган кадайың азы ашааң, ха-дуңмаң аштыг-чемниг, арага-дарылыг чедип келдв. Сээң-биле сөөлгү катап ужуражып, сөс-домаан дыңнаар дээш келгеннери ол-дур. Э-э-эй! Шымда, аъш-чемден иш! — деп алгыргылаар. Оон соонда демги «аза» өске «азалар» эдертип алгаш чедип келген кылдыр хевир көргүскеш, «Өске «азалар» мананар, төрел «аза» аштанзын, чемнензин! Че, чүл, чүнүң хайынга кагыскаш, өлдүн? Сөөлгү сөзүң чугаала. Ох, кужүрну... Ындыг-дыр че, чугаалаар мен, чугаалаар мен... Аъш-чемден ижип кор, аштаан-суксаан боор сен» — деп, демги хам чугаалаттынып, отче чем октап, арага кудуп, боду база ижип, чип тургулаар. Ол ынчаар чаңнап турда, өске кижилер коргуп-сүртеп, хөлзеп тургулаар. Адак соонда хам кижи:

Чыылган чонум
Шылай берди.
Чылыктаным соой берди,
Аъштандыңар.
Чемненңнер,
Аъттаныңар.

Тараңар, че! — деп, алганыр. Демги хам кижи хөй «азаларны» тарадыр сывырып турган ышкаш кылдыр куруг черни кымчылап, дыка ырадыр ыңай-бээр маңнап-маңнап келгеш, олагган оскээр черге олуруп аар. Өске улус хамны долгандыр олуруп алгаш, аъш-чем, арагазын ижип, хам-биле таакпылажып, чугаалажып эгелээр. Аңаа келген кижилерниң эң улуг назылыы хамдан айтырар:

— Көөр карак көпте эвес, көрген-билгениңни чажырбайн, чугаалап бер, хам. Чүнү чугаалады, чүнүң хай-бачыдындан оспаңсырадым дээп боор чүве-дир?

Эзиртир арага ижип алган демги хам бодун «аза четкерлер»-биле чугаалажып билир улуг хам кылдыр улуска бодун көргүзер сорулга-биле элдеп-эзин, коргунчуг чүвелер чугаалаар турган:

— Ишпес-чивес ужурлуг аъш-чем чээш, кудум-чамым чайлаан-дыр, азы үнмес-барбас чүгүмче үнгеш, «сүнезиним» чайлаан-дыр. Назын-хемчээлим ол кижи-дир мен... Чок болза кандыг-бир дөргүл-төрелиниң оглу-кызынга «сагыштыг» кижи-дир... Саң кывыскан черге дөө-бо аалдың бичии уруу, азы ол-бо кижиниң кадайы, ашаа «саң чип» турду. Ол-даа канчаар шыырак хамга хамнадып, ном-хүрүм кылдырар болза ажырбас оң — суг дигилээш хөй-ле чүве чугаалаар. Ону дыңнааш чыылган чон коргуп-иргип, сагыш-сеткили ундараар турган. Ынчалза-даа өлген кижиниң 49 хонуунга келген кижилер кевин-херек чок чүведен коргуп, сезиргеп болбас ужурлуг дээр чугаага бүзүреп, дидимнендир арага ижип алган улуста чүү боор ийик, аза-четкерлерден коргап туржук, алгыржып, кышкыржып, хөөрежип чаңнаар кээрлер.

Саң кывыскан хамның «хүрүмнээшкининге» таварышкан кижилер ламаларга ном-хүрүм кылдыртып, хамнарга хамнадып, хөй «астылга», «барылга» үндүрүп каража-когаралга таваржып чорааннар. Шак мындыг ёзулал-сүзүглелди шаанда өлген кижиниң «49 хонуу» деп адап турган чүве-дир.

Бо ёзулалдар шаанда кижилерниң сагыш-сеткилин ажылып аарынга таарымчалыг турган болбайн канчаар. Ынчалза-даа хам, лама кижилерге ол байырынга кончуг ажыктыг арга турган. Ынчан тыва кижилер чырык черден адырылган, амы-тынын оскундурган кижилерни кончуг хүндүлеп чорааны ол. Өлген кижилерниң хөөржүдүлгезинге арага-дарыны чүгле улуг назылыг улус хөй эвести ижер чорааны өөредиглиг. Амгы бистиң үевисте өлген кижини хөөржүдүп ажаары, ооң соңгу мөргүлүн — пайыр-доюн кылып эрттирери кончуг культуржаан. Багай чүве чүл дээрге шылаар шаа-биле улуг-даа, биче-даа назылыг кижилерниң арагалаары кедереэн. Ол багай чаңчыл. Шала улгады берген кижилер бир кижи өлү берген болза, ооң бажынга ден-чула кыпсып, аяк-тавакка аъш-чемниң дээжизин салып каары, өлген кижиниң хааржаанга ооң эдилеп чораан эдин-севин, ижип-чип чораан аъш-чемин суп каары, мөчээн кижини эрги санның кандыг хүнүнде, кайы үеде үндүрер экил дээрзин улуг назынныг кижилерниң санал-оналын барымдаалап көөр чоруу ам-даа бар болгай. Кижи бодаарга, ында багай чүве чок ышкаш. Харын-даа хөөржүдүлге үезинде өлген кижиниң камдар-төөгүзүн, ажыл-чорудулгазын чонга чугаалаар чорук бир эки ёзулал деп бодаар мен. Шынап-ла, хөөржүдүлгени тыва кижилерниң эрте-бурунгу чаагай чаңчылдарының бирээзи кылдыр хүндүлел-биле көрүп, ону чаартыы чугула ышкаш. Ажыы-биле чугаалаарга 7, 49 хонуктар бир талазында кижилерниң сагыш-сеткил культуразының ажыдыышкыны болуп, ийи талазында бүдүүлүк чоруунуң чижээ болуп турар. Ынчалза-даа ол хүндүлүг ёзулал, ону чүгле чаа үениң негелдези-биле чаарты кылыр ужурлуг бис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

КАВАЛЕРИСТ КЫСТАР

Удмуртияга өөрүнчүг медээ тарай берген: ооң найысылалы Сарапул хоорай Россияның төөгүлүг хоорайы деп статусту алган. Ол хоорай 210 чыл болган. Бо хоорайга Россияның сураглыг дээн кижилери кээп чораан. Тараачыннар баштаңы Е. Пугачев, чогаалчылар А. Радищев, М. Салтыков-Щедрин, сураглыг шериг начальниктери В. Азин, Ф. Раскольников, чалбыыштыг революсчу Н. Крупская дээш оон-даа өске кижилер маңаа чораан. Ынчаарга Сарапулдуң бодунда ооң хоочун чурттакчызы 93 харлыг Антонина Тихоновна Пальшина база-ла маадырлыг болгаш алдар-хүндүлүг кижилерниң бирээзи. Хоорайның чону ону кавалерист кыс деп адаар турган. Ооң чаңгыс чер-чурттуу, 1812 чылдың дайынының маадыры Надежда Дурованы шаанда база-ла ынчаар адап турган.

«Гусарская баллада» деп кинону көрген ийик силер бе? Французтар-биле эрес-дидим тулчуп чорупп турган гусар хептиг уруг бо чер-чурттугла болгай. Дурованы фельдмаршал М. Кутузов оол кижи эвес, а херээжен кижи-дир деп билип алгаш, бодунга ординарец кылып турганын кинодан көрген-не болгай бис. Россияга бирги херээжен офицер, Георгий орденниң эдилекчизи, чогаалчы Надежда Андреевна Дурованың ада-өгбезиниң төөгүзү черле солун. Ооң адазы бо хоорайның городничийи (хоорай чагырга-зының даргазы) чораан. Ол дугайын амгы Сарапулдуң төп шөлүнде тургускан тураскаалда бижип каан.

Делегейниң бирги дайынының чылдарында бо хоорайдан база бир кавалерист кыс үнген. Таптыг-ла чүс чыл болгаш Антонина Пальшина аъттыг, соллат идик-хепти, боо, селемени боду садып алгаш, Антон деп адаттынгаш, чажын кезип каапкаш, Кавказтың аъттыг шериг полгунунга кирген. Делегейниң бирги дайынының чылдарында эр казак шериг-биле бир дөмей дайзыннарны селемези-биле кыра шаап турган. Кажан ол балыгланы бээрге, ону эмнелгеге эккелген. Чүгле ынчаарда ону херээжен кижи-дир деп ам билген.

Экиртир эмнедип алгаш Пальшина фронтуже, ол удаа-ла Австрия фронтузунче чаалажып чорупкан. Кажан херээжен кижи-дир деп билип каан сөөлүнде, ону «шивишкин» кылдыр көрүп, иштелге чорупткан. Оон сөөлүнде аалынче чандырыпкан. Ынчалзажок дайынчы кыс шериг эмчилериниң курузун өөренип тооскаш, фронтуже, дайын чорудулгаларының шөлүнче база катап чорупкан. Фронтуга эр кижиниң шериг хевин кедип алгаш, разведчик болу берген. Болуунуң кезээнге баштайгы, ийиги, үшкү туттурган шериглерни — дайзынның солдаттарын болгаш офицерлерин эккеп турган. Оон тудуп эккелген «дылдарының» саны көвүдээн. Бир катап дыка чугула «дылды» ол эккелген, ынчангаш ону Георгийның крест ордени-биле шаңнаан.

Карпатыга тулчуушкун үезинде взвод командири аар балыгланы бээрге, Пальшина взвод дайынчыларын командылап эгелээн, баштай боду дайзынның туруштарынче ыңлай маңнавышкан. Дайынчыларны соруп кииргип, оңгуларны ээлеп апкан. Ол тулчуушкунуң үезинде Антонина будунче балыглаткан.

Херээжен солдаттың маадырлыг чоруун Мурнуу-Барыын фронтунуң командылакчызы генерал А. Брусилов билип каан сөөлүнде, ооң кезээнге чедип келгеш, дайынчы орденни боду Тоняның хөрээнге кадап берген, аңаа унтер-офицер шериг дужаалын тывыскан...

Антонина Тихоновнаның улуг оглу — ужар чүүлдүң генерал-лейтенантызы Сергей Григорьевич Фролов Москвада чурттап турар. Аъттыг шеригниң дайынчызы чораан А. Пальшинаның оолдарының оолдары Владимир болгаш Сергей — «ужар аъттың» дайынчылары, авиаторлар. Антонина Тихоновнаның ийиги оглу Юрийниң өг-бүлези Крымда чурттап турар.

Антонина Тихоновна Октябрь революциязының сөөлүнде Совет эрге-чагырга дээш маадырлыг демисешкен — Контрреволюцияга болгаш саботажка удур Онза комиссияга ажылдап турган.

— Үр үеде болгаш чараш-чаагай чурттаарыңарны күзедим — деп аалчыларын Пальшина үдеп турар. Чалбыыштыг чалыы назынның тура-соруундан Антонина Тихоновнаның ам-даа чарылбааны илден.

А. АРТАМОНОВ.

МОГАГ БИЛБЕС

Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозта пенсионер Сайын Менди-Байыровна Ооржактың адазы-иези совхозтуң баштайгы тургузукчуларының бирээзи чорааннар. Сайын Ооржак боду ортумак школаны Чадаанага доозкаш, эжи Өшкү-Саар Андреевич Куулар-биле Кызылга башкының алды айлыг түр курузун доозкаш, төрээн суурУ Баян-Талага 1952 чылдың күзүнүнде чедип келгеннер. Ынчан суму даргазы турган Дембилдей Донгак оларны хүлээп алгаш, Өшкү-Саар Куулары пионер вожатыйынга, Сайын Ооржакты Чадаанаже үш ай хуусаалыг библиотека курузунче чоруткан. Курсту өөренип доозуп алгаш, дөртен ном фондулуг библиотеканы 1952 чылдың ноябрьда бодунуң ада-иезиниң чурттап чорааны бажыңынга ажыткан. Кызымак ажылы дээш ол 1956 чылда Москваже чораш келген. Сайын Менди-Байыровна оон бээр-ле библиотекага, клубка, көдээ Совет секретары болуп, совхозтуң парткомунуң оралакчы секретарынга, оон соонда көдээ Совет күүскомунуң даргазы болуп ажылдап чораш, пенсияже үнген.

Күш-ажылга ынак, анаа чаңчыккан кижи анаа олуруп шыдавас. Ол бо хүннерде школада херек эмгелелинде ажылдап турар. С. М-Б. Ооржак районнуң алдыгы партия конференциязынче делегат кылдыр соңгуткан. 1959 чылдан партия кежигүнү бо коммунист өг-бүлезинге, өөр чонунга үлегерлиг. Ол беш уругнуң иези. Ада-иениң аажы-чаңын, ажыл-ишчи мөзү-бүдүжүн ажы-төлү дөзеп салгаар. Оларның шериг албанында турар хеймер оглундан өске дөрт ажы-төлү дөгере дээди эртемниг кижилер болган.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Сүт-Хөл район.

ЧУДАРАНЧЫЫН

Өвүр районнуң Торгалыг ортумак школазының өөреникчилериниң мурнундан бижип тур бис. Совхозтуң чунар-бажыңы ажылдаваандан бээр ийи ай чедип тур. Чаа өөредилге чылы эгелээн, чунар-бажың-даа ажылдавастаан. Күскү дүжүт ажаалдазынга киржип, совхозтуң көк-сулазынга шефтеп, ниити школавыс ажыл-агыйга элээн дузалашкан.

Изиг, соок суу белен, чаагайжыды туттунган бажыңнарда чурттап турар эвес бис, ылангыя шефтээш келгеш сут чунар чер чок боорга берге-дир. Чүгле өөреникчилер эвес, улут-даа улус чунмайн турар. Ийи ай хамгалчок, чаңгыс неделяда чунмайн баарга, чударанчыг болур ышкажык.

БӨЛҮК ӨӨРЕНИКЧИЛЕР.

ТВ Телевидение

НОЯБРЬ

Понедельник

НОЯБРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 10.10 Мультфильм. 10.40 «Марий-эл» ансамбльдиң концерти. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30—13.10 «Үе». 16.45 Мультфильм. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Бис болгаш экономика. 18.30 «Үе». 19.00 «Болган-болбаан». Телефильм. 19.50 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 22.05 Е. Дога композиторнуң чогаадыкчы кежээзи. 23.20 Авторжу телевидение. «Гинесс-шоу». «Чоокта чаа», «Билири танывас кижи». 00.35—01.00 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 10 класс. Чылыг-биле ажылдаар шимчедикчилер. 9.05 Итали дыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35 Литература. 11 класс. А. Блок. Амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының арыннары. 12.05—13.50 «Эргим Эдисон». Уран-чечен телефильм. 17.00; 20.15 Теннис. Делегей маргылдаазы. «Кремльдиң кубогу». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.10 Медээлер. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Коллаж. 21.05 «Конверсияның базымнары». 21.35 «Корабльга кем-херек үүлгедиишкини». Уран-чечен телефильм. (Куба). 1-ги сериязы. 22.45 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. Венгриядан дамчыдылга. 23.15—00.05 Теннис. Делегей маргылдаазы. «Кремльдиң кубогу».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Хөгжүм телеабонементизи. «Конкурс дугайында сактыышкыннар». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

НОЯБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.10 Камера делегейже көрүп тур. «Орустар Парижте». 11.10 Матвей Блантерниң ырлары. 11.30 Уруглар шагы. 12.30 «Үе». 13.10—13.15 Коллаж. 16.45 «ТелеЭКО». Журнал. 17.15 Россия улустарының спорттуң национал хевирлериниң фестивалы. 17.45 «Экии, хөгжүм!». 18.30 «Үе». 19.00 Телефильм. «Кым бис?». Хөй национал өг-бүле дугайында. 19.15 Мультфильм. 19.25 «Дипломатчы эвес чугаалар». 19.45 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 21.45 Концерт. 22.05 «Сөс». Литературжу уран-чечен программа. 00.05—00.30 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.25 География. 8 класс. ССРЭ-ниң суг курлавырлары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.45 Биология. 6 класс. Чиирбей деп чүл. 11.15 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.05 «Кораблька кем-херек үүлгедиишкини». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.15—13.45 Ритмниг гимнастика. 17.00 Дагестан телевидение программазы. 18.00 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Поиск» уруглар клувунуң ыры-хөгжүм ансамблиниң концерти. 19.00 Медээлер. 19.05 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Орус литератураның чогаалдарын ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Ильинский номчуур. Фильм-концерт. 21.05 Телекөвүрүг «АКШ—ССРЭ: биче бизнес». 21.45 Коллаж. 21.50 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.50 Россияның национал айтырыы: амгы үеде байдалы болгаш келир үези. 23.50 «Кораблька кем-херек үүлгедиишкини». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 00.45—02.35 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Динамо» (Москва) — «Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Делегей рыногунче дулгуур. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

НОЯБРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Экии, хөгжүм!». 9.20 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 10.25 «Сөс». Литературжу уран-чечен программа. 12.30 «Үе». 13.10—14.50 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Динамо» (Москва) — «Спартак». 16.30 Компьютер-биле чугаа. 17.15 Уруглар шагы. 18.15 Россияның парламент медээчизи. 18.30 «Үе». 19.00 Политиктиг чугаалар. 19.50 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Сильва». Хөгжүмнүг уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 23.55—00.20 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Санап тывары биле чуруурунуң алгоритмнери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Микроэволюция. 11.05 Библиофика. 12.05—13.00 «Кораблька кем-херек үүлгедиишкини». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. «Чоок кижинге буяның чедир». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Барымдаалыг фильм. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Б. Бриттен. Концерт 20.40 Коллаж. 20.45 Телекөвүрүг «АКШ — ССРЭ: бичии бүдүрүлгелерниң ажыктыы». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.40 Шүлүкчү, чогаалчы, чурукчу В. Хлебниковтуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «21 чүс чыл—наркотиктер чокка». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» деп программага капсырылга. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

НОЯБРЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 10.10 Е. Дога композиторнуң чогаадыкчы кежээзи. 11.25 Уруглар шагы. 12.15 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 16.45 Бүгүдеге педагогика. ССРЭ-ниң Улус өөредилге талазы-биле күрүне комунуң даргазының оралакчызы И П. Смирнов телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаар. 17.15 Объектив. 17.45 Улусчу аллгалар. 18.00 Политиктиг чугаалар. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Ариаднаның удазыны». Телефильм. 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 21.45 П. И. Чайковскийге тураскааткан Бүгү-эвилел фестивалы. 23.00 Медээлер. 23.15 Эстрадалыг концерт. 23.35—00.15 Болуушкуннар болгаш бодалдар. Совет болгаш англи хөй-нитти ажылдакчыларының телечугаазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.40; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Хат, бойдуста ооң ажылы. 9.00 Бүгүдеге педагогика. Кино-класс. 10.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 8 класс. Бүдүмелдерниң агрегаттыг байдалы. 11.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 12.05 «Виктория». Уран-чечен фильм. 13.30—14.00 Ритмниг гимнастика. 17.00 Д. Шостакович. Концерт. 17.30 Ритмниг гимнастика. 18.00 «Вертикаль». «Хоруглуг ырылар». Телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.50 Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Циркке шупту ынак. «Алибек» джигиттер. 20.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Оренбургтуң кежээжигештери». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Ынакшылды шилип алдым». Барымдаалыг фильм. 23.25—01.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Химик»—ЦСКА.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Коллаж. 19.05 «Оон ады — Джавахарлал Неру». Барымдаалыг фильм. 19.25 «Бир катап Кусковога». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

НОЯБРЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Сильва». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.15 Улустуң чиңгние ус-тывыжының дугайында телефильм. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Химик»—ЦСКА 14.20—14.50 Мексиканың аас чогаал балединиң оюн көргүзүү. 16.45 Хөгжүм эртинези. Л. Бетховен. Концерт. 17.25 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 «Ол болган... болган...» 19.50 Чугула интервью. 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ-ниң медээлеринден. 21.50 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 01.05—01.30 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 2 класс. Күзүн колхозка. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Хөгжүм. 4 класс. Орус улустуң хөгжүм херекселдери. 10.55 Эрудиттерге шенелде мергежилге. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Н. Кириченко ырлаар. 17.30 Бүгүдеге спорт. 17.45 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.55 Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 Видеоканал «Тыва телевидение чалап тур». 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Ялта—91». Эстрада ырларының күүседикчилериниң конкурузу. 20.25 Коллаж. 20.30 «Сен-Поль-Де-Венсте вернисаж». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00—01.05 «Ам чораай аан». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Авторжу ырларның Москвага фестивалы. 19.45 Мультфильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

НОЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 «Чөөн базар». «Ганджина» аас чогаал ансамблиниң оюн көргүзүү. (Таджик ССР). 9.40 Партнер. 10.10 «Бейсбол, жирафтар, орус кантри болгаш оон-даа өске чүүлдер». 11.10 «Биске кижилер дугайында чугаалап берген чогаалчы дугайында». Ж. Амаду. 12.05 Медээ. 12.35 «Найыралдың меридианнары». Совет гректерниң культуразының болгаш уран чүүлүнүң 1-ги Бүгү-эвилел фестивалы. 13.35 Кинопрограмма. «XX чүс чыл. Дуврүенчиг үениң хрониказы». «Испания: республиканың эки, багай талалары». Уран-чечен публицистиг фильм. 14.45 «Дириг амытаннар оранында». 16.15 И. Селезнева режиссернуң фильмнери. «Хүндүскү поезд». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 19.10 ГДР (ГФР) телерадиокомпанияның кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 21.45 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.55 ГДР телерадиокомпанияның кежээзиниң уланчызы. 00.55—01.20 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Телепрограмма «Өг-бүле». 9.20 «Арена». 10.20 «Менди-чаагай орукту күзедивис». Уран-чечен фильм. 11.25 Коллаж. 11.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 12.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 13.00 Депшилге. Инфорция. Реклама. 13.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Чугула интервью. 20.40 «Гималайлардан — Украинага». Телефильм. 20.50 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 21.00 «Үе». 21.30 Улусчу хөгжүм херекселдеринге ойнаарының талазы-биле Бүгү-россия конкурузунуң киржикчилериниң концерти. 22.00 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 23.55 Барымдаалыг фильм. 00.15 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. 01.00—02.35 «Силерни Таймыр кыйгырып тур». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

НОЯБРЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00. Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Хөгжүмнүг киоск». 13.00 «Кадыкшыл». 13.45 Кинопрограмма. «XX чүс чыл. Дувүренчиг үениң хроникасы». «Кара күчүлел». Уран-чечен публицистиг фильм. 15.05 «Көдээден дамчыдылга». 16.20 Тооллар, ужуралдар оранында. «Муми-Троль болгаш өскелер». Мультфильм. 17.30 Л. Иванова орус улустуң ырларын күүседир. 17.40 «Оттуушкун». Уран-чечен фильм. Л. Н. Толстойнуң чогаалын ёзугаар. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Бөдүүн болгаш мөңге чүүлдер дугайында». 21.45 Россияның парламент медээчизи. 22.00 Фотоконкурс. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 22.05 «Маппет-шоу». Ойнаарактар фильм-концерти. 13-14 сериялары. 22.55—23.50 «АРС» Олимпийскийже чалап тур.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Г. Сафиуллина татар улустуң ырларын күүседир. 8.40 Ракета шерии болгаш артиллерия хүнүнге. «Тайбың дээш харыысалгалыг». Барымдаалыг фильм. 9.10 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. 9.55 «Аян-чорукчулар клуву». 10.55 Мультфильм. 11.05 «Бистиң чурттап орар оранывыс». Б. Галантер режиссёрнуң фильмнери. «Майя Плисецкая. Таныыры база танывазы». 12.00 «Планета». Делегей программазы. 13.00 Авторжу телевидение. «Парлалга клуву». 15.15 Видеоканал «Совет Россия». 17.45 Мультфильм. 18.00 ТФ студиязы. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ТФ студиязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүн демдеглели. 22.35—01.15 ТФ студиязы.

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга доостур чыгаан. «Шын» солунну чагыдып албаан болзуңза, дарый хемчег албааже, келир чылын «Шын» солун чок болганын ол.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи; 54241.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

НОЯБРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Клим Самгинниң амыдыралы». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.05 Телефильм. 10.20 Мультфильм. 11.05 Уруглар телепрограммаларының I Бүгү-эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. Аас чогаал коллективиниң концерти. 11.30 «Кижи. Чер. Октаргай» 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Концерт. 16.05 Барымдаалыг фильм. 16.30 Мультфильм. 16.45 Уруглар телепрограммаларының I Бүгү-эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. 18.45 «ССРЭ-ге кончаа кылып болур». Пристонга болган экономиктиг семинарның материалдарындан. 19.30 Концерт. 19.40 Россияның парламент медээчизи. 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Бөдүүн болгаш мөңге чүүлдер дугайында» 21.45 Совет милиция хүнүнге тураскааткан концерт. 23.45—00.00 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Николай Моржановтуң чазы». Телефильм. 8.35 В. Шувалов ырлаар. 9.05 Мультфильм. 8.55 Эрудиттерге шенелде мергежилгелер. 10.40 «Мени болуңарже ап көрүңер». Уран-чечен фильм. (Венгрия). 11.40—12.40 «Атом кымга херегил?». Барымдаалыг фильм. 16.30 Берлинге делегей марафону. Берлинден дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Саян электеринде кежээ». Литературжу хөгжүмнүг программа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.30—23.00 «Виктория». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

«Тыва агроспецмонтаж» трестиң көжүп чоруур механизастаттынган «Кызыл» колоннаазы орук-тудуг участогунга ажылдаар (Самагалдайга) чолаачыларны, экскаваторщикти, бульдозер, грейдер башкарыкчыларын ажылга чалап турар.

Орук-тудуг колоннаазының адрези: Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, бажың № 21, телефоннары 4-16-08, 4-12-69.

«ВАЗ» маркалыг автомашиналарның артык кезектеринге чагыг хүлээп алырын түр соксатканын Тываның «АвтоВАЗ» техниктиг хандырылга чери дыңнадып тур.

Техниктиг хандырылга чериниң чаа станциязы ажыглалга кире бээрге, чагыгларны хүлээп ап эгелээр. Ол дугайын солуннарга немей чарлап дыңнадыр.

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 1990 чылдың ноябрьда шиилериниң

РЕПЕРТУАРЫ

Ноябрь 23-тен 30-ге чедир «Театр — уругларга болгаш элээдилерге» неделя эгелээр.

Ноябрь 23-те. «Театр — уругларга болгаш элээдилерге» неделяның ажыдыышкынынга концерт. Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 24-те. «Үш хаван оглу» (тоол). Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 24-те. В. Серен-оол «Энесай-Мерген». Эгелээри 19 шакта.

Ноябрь 25-те. М. Машаду «Бразилияның эртинези». Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 25-те. М. Көжелдей «Үш чүүл эртемниг оол». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 26-да. Клара Сагды «Кыстың оруу». Эгелээри 14 болгаш 18 шактарда.

Ноябрь 27-де. «Билиргек койгунак». Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 27-де. А. Ставицкий «Өлүмнүг сегиржип алыышкын». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 28-те. Клара Сагды «Кижиниң шокары». Эгелээри 14 болгаш 18 шактарда.

Ноябрь 29-та. Ч. Ондар «Ханныг истер» Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 30-де. «Күзел» театр студиязы. «Майдар бурганның байырлалы». Эгелээри 12 болгаш 18 шактарда.

Кино

НОЯБРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Светик»** (Ялта-фильм) 9.30, 11.30, 13.30, 17.30, 19.30 (узаткан) **«Рассказ «Харлел»** (ПНР) 15.30 шактарда.

Видеозал: **«Доктор Живаго»** (2 сериялыг) 16.00, 19.00, **«Досье «Одесса»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночылыпды»** 9.00, 12.10, **«Пугало из чердачного окна»** 10.20, 13.30, **«Частный детектив или операция «Кооперация»** 15.20, 17.20, 19.20, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Киночылыпды»** 12.00, **«Катала»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Голубая бездна»** (Франция) 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б **«Максим Перепелица»** 13.00, **«Обреченный на одиночество»** 14.50, 16.40, 18.30 шактарда.

МЫНДЫГ БАЗА БОЛГУЛААР-ДЫР

Америк фотограф Этан Хоффман ажыл шагындан хостуг үезинде херээжен улустуң эът-кежинге янзы-бүрү чуруктар чурууурунга кончуг ынак кижи. Ол кадайының оргазынга болгаш хол-буттарынга, иштитөжүнге янзы-бүрү чуруктарны сиилбип чуруп каар. Эът-кежин шокарладып алыр дээн өске-даа херээженнер оон мастерскаязынга кээп турар.

Хоффман кадайының оргазынга мындыг хевирлиг чурукту чураан.

База бир чурукта тараачын кижиниң ажылын көргүскен. Инекти хем кежирери берге-ле ажыл.

СЭТА-ның фотолары.

ЫРЛАП, САКТЫП...

Дүннүң шолбан сылдыстары
Түң чок көвей чивеннешти.
Сыгыргалар, достак-чаактар
Сырын ырын чарыштырды.

Чайлаг черниң даңын уткуп,
Шалың сүзүп базып чор мен.
Шыксыг чыттыг арыг салгын
Шыырныктыр суйбай-даа-дыр.

Арбын малы кодан долган
Авам, ачам аалындан
Өөренир дээш даңгаар эртен
Өске черже чоруптар мен.
Хоюм хараар Чиңге-Кадым,
Холурааштыг кара суумну
Ырак аалым, ынак чайлаам
Ырлап, сактып чоруур боор мен.

Анатолий МОНГУШ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Киндистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуу — 3-34-98 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг 528.